

КАРТА
СВІТУ

П'ЄР ЛЕМЕТР

ДО ПОБАЧЕННЯ
ТАМ, НАГОРІ

П'єр Леметр
До побачення там, нагорі

Паскаліні

Моєму синові Віктору – з любов'ю

*«Призначаю тобі зустріч на небі, де,
сподіваюся, Господь об'єднає нас. До
побачення нагорі, дорога моя дружино...»*

***Останні слова, написані в листі
Жаном Бланшаром 4 грудня 1918 р.***

Листопад 1918 р

1

Той, хто думав, що ця війна скоро закінчиться, вже давно загинув. І, звичайно, загинув на цій війні. В жовтні Альберт так само скептично ставився до чуток про перемир'я. Він вірив їм не більше, ніж пропаганді, яка спочатку розказувала про м'які кулі бошів, що мали б розвалюватися перестиглими грушами від одного дотику до уніформи і цим смішити французьких воїнів. За наступні чотири роки Альберт побачив чимало тих «померлих від сміху» з німецькою кулею в серці.

Звичайно, він розумів, що його сумніви про наближення перемир'я, – це така собі безнадія щодо чуда: чим більше сподіваєшся на мир, тим менше ти довіряєш новинам про його наближення, так ніби боїшся наврочити. Але звідусіль день за днем накочувались щоразу більші хвилі цих чуток, аж поки всі довкола не заговорили про те, що війна скоро закінчиться. Навіть з'явилися неймовірні статті про необхідність демобілізувати найстарших віком солдатів, що скніли на фронті роками. Коли ж перемир'я виявилось імовірною перспективою, сумніви щодо того, чи всі виживуть, вже почали точити найзатятіших песимістів. Отож майбутній наступ вже нікого не тішив. Казали, що 163-тя дивізія піхоти спробує форсувати протилежний берег річки Мез. Хтось ще говорив про можливе повторне вогнище фронтів, але загалом, на думку низів, таких, як Альберт та його товариші, після перемоги союзників у Фландрії, звільнення Лілля, відступу німців та капітуляції турків люди були не так гаряче налаштовані, як командування. Успіх в італійському прориві, взяття англійцями Турне, американцями Шатійону – все вело до скорого завершення. Більшість формувань тягли час, і постала чітка лінія розмежування між тими, які, як-от Альберт, воліли б чекати кінця війни, сидячи на своїй амуніції, курити чи писати листи – та тими, які горіли бажанням ще всипати як слід бошам, користаючись з останніх днів.

Така ж розмежувальна лінія чітко відповідала тій, яка розділяла командування та решту людей. Нічого нового, казав собі Альберт. Командири хочуть захопити якомога більше територій, показати себе з позиції сили за столом переговорів. Для цього вони навіть переконуватимуть, що завойовані тридцять метрів території можуть наблизити перемогу, а померти сьогодні для солдатів ще важливіше, ніж померти напередодні.

До цієї категорії належав і лейтенант д'Олней-Прадель. Говорячи про нього, всі пропускали його ім'я з часткою «д'Олней» і казали просто «Прадель», знаючи, що це доводило його до сказу. І користувались можливістю робити це безкарно, бо той аристократ ніколи не подавав виду. Дворянський вишкіл. Альберт його не любив. Можливо, через те, що той був красень. Високий, худорлявий елегантний шатен із густим хвилястим волоссям, прямим носом та чудово окресленими тонкими губами. І темно-синіми очима. Як на Альберта – відразлива пика. А ще у нього був постійно озлоблений вигляд. Вдача у хлопця – без розміреної крейсерської швидкості: він або біжить, або гальмує – чогось середнього не дано. Він наближався із виставленими наперед руками, ніби збирався пересувати меблі, наскакував на когось із розмаху і різко сідав – то був звичайний для нього ритм. Ця суміш видавалась навіть якоюсь цікавою, з його аристократичною поставою він здавався водночас і цивілізованим, і брутальним. Так як і ця війна. Напевне, тому він себе так звично тут почував. Та і його міцна постава від занять греблею та тенісом підходила для цього.

Що ще Альберт не любив – так це його волосся. Чорне волосся молодика росло по всьому тілу аж до фаланг пальців, проступало кущиками з-під комірця під борлаком. У мирний час йому довелося би напевне голитися кілька разів на день, щоб не виглядати, як ведмідь. Є, звичайно, жінки, на яких отака зарослість справляє враження – ознака самця, дикуна, зрілості або якогось іспанського типу. На всіх, тільки не на Сесіль. Зрештою, навіть без думки про Сесіль Альберт терпіти не міг лейтенанта Праделя. Властиво, він

йому не довіряв. Бо той любив давати накази, іти в наступ, атакувати, захоплювати – йому це насправді подобалося.

Але від недавнього часу той був якимось пригніченим. Було видно, що можливість перемир'я зводила його моральний дух нанівець, збивала його патріотичний порив. Сама думка про кінець війни вочевидь пригнічувала лейтенанта Праделя.

Він виявляв підозрілу нетерплячість. Його дивувала відсутність запалу у підлеглих. Коли він крокував по траншеях і звертався до солдатів, то мусив вкладати в свої слова увесь можливий ентузіазм, на який лише був здатний, говорити якомога презирливіше про бошів, для яких «великою честю» буде отримати останній гарматний удар. Але у відповідь чув лише невиразне бурмотіння, солдати мовчки погоджувалися, розглядаючи носи своїх черевиків.

Це був не просто страх померти – то була думка про смерть саме зараз. Померти останнім, думав Альберт, – це те ж саме, що й померти першим, – що може бути безглуздішим?

Зрештою, саме так і мало статися.

Якщо досі в очікуванні перемир'я дні минали досить спокійно, то раптом все закрутилося. Згори прийшов наказ підійти до бошів ближче, щоб розвідати ситуацію. Зрештою, не треба бути генералом, щоб зрозуміти, що вони роблять те саме, що й французи, – себто чекають кінця війни. Але нічого не залишалось, як іти в розвідку. З цього моменту ніхто не міг передбачити перебігу наступних подій.

Для того щоб наповнити цю місію значущістю, лейтенант Прадель невідь-чому вибрав Луї Терйо і Гастона Грізоньє – молодого і старого (можливо, як союз мужності та досвіду). У всякому разі, оті їхні чесноти були зайвими, бо прожили вони не більше, ніж півгодини після призначення. Вони не повинні були відходити надто далеко. Слід було пробратися вздовж північно-східної лінії, прорізати в кількох місцях колючий дріт, доповзти до наступного ряду загороджень, окинути поглядом територію і повернутися назад, щоб повідомити, що все спокійно. Всі ж бо були переконані, що нічого там видивлятися. Обидва солдати зовсім не боялися отак

наближатися до ворога. Беручи до уваги статус-кво останніх днів, навіть якщо їх і помітять, боші дозволять їм роздивитися і повернутися назад, – це мало би бути просто вилазкою, розвагою. Але як тільки наші розвідники поповзом наблизились – їх розстріляли, як зайців. Почулися постріли – тричі, а потім глуха тиша. Для ворога справа вже завершилась. Коли потім наші хотіли роздивитися, як це сталося, то через відхилення на північ визначити місце, де вони загинули, було неможливо.

Довкола всі затамували подих. Потім почулися крики: нікчеми! Бошів нічого не змінить – вони так і залишились покидьками! Варвари і т. д. Ще й до того ж, молодий і старий! Це нічого не міняло, але у всіх на думці було, що бошам мало було вбити двох французьких солдатів – разом з ними вони знищили ніби два символи. Одне слово, справжній жах.

У наступні хвилини, зі швидкістю, на яку вони, здавалося, навіть не були здатні, артилеристи накрили гарматними обстрілами 75-ту німецьку висоту, можна тільки здогадуватися, звідки вони дізналися.

А далі – загострення.

Німці відповіли. З французького боку не треба було багато часу, щоб усіх зібрати. Зараз ми покажемо тим покидькам! Це було 2 листопада 1918 року. Ніхто ще не знав, що до кінця війни залишилось якихось десять днів.

Ще й до всього, вони кинулись в атаку в День усіх святих. А традицій треба дотримуватися.

Ну от ми і в повній готовності, подумав Альберт, щоб піднятися на ешафот (так вони, маючи на увазі сумну перспективу, називали сходинок, якими вибиралися з окопів) і кинутися в бік ворога. Всі солдати один за одним, були напружені, як натягнуті луки, так що ніхто не наважувався навіть слину проковтнути. Альберт був на третій позиції за Беррі та малим Перікуром, який обернувся до нього, ніби щоб перевірити, чи всі на місці. Їх погляди зустрілися. Перікур йому посміхнувся, як хлоп'як, що задумав вдалий жарт. Альберт спробував посміхнутися у відповідь, але не встиг. Перікур

повернувся на свою позицію. Всі чекали наказу атакувати, напруга відчувалася гранична. Французькі солдати, шоковані поведінкою бошів, тепер зосередились на своїй злості. А над ними снаряди вже креслили небо в обох напрямках і стрясали землю аж до окопів. Альберт виглянув з-за плеча Беррі. Лейтенант Прадель, піднявшись на невеличкий форт-пост, уважно оглядав через бінокль ворожі позиції. Альберт знову зайняв своє місце в лінії. Якби не такий гуркіт, він би задумався про те, що його бентежило: пронизливий свист повторювався, його переривали звуки вибухів, які змушували тремтіти від голови до п'ят. Спробуй-но зосередитись у таких умовах.

Поки хлопці чекали наказу наступати, є можливість краще роздивитися Альберта, себто Альберта Майяра. Це – худорлявий скромний хлопець із дещо флегматичним характером. Говорив мало, зате добре вмів рахувати. До війни він працював касиром у банку Уніон Паризьєн. Робота не дуже йому подобалася, але залишився там через наполягання матері. Пані Майяр мала єдиного сина і мріяла, що він стане директором. І тому, звичайно, уявивши свого Альберта банкіром, вона тут же з ентузіазмом взялася за справу, переконана, що з «таким розумом» він швидко досягне вершин. Цей погострений смак до влади був успадкований від її батька – заступника керівника адміністрації міністерства пошти, який вважав ієрархію своєї адміністрації зразком світового устрою. Мадам Майяр обожнювала усіх керівників без винятку. Незважаючи на їх чесноти чи походження. Вона зберігала фото Клемансо, Морраса, Пуанкаре, Жореса, Жофре, Бріана... Відтоді, як вона втратила чоловіка, який керував командою одягнутих в уніформу наглядачів музею Лувру, видатні діячі викликали у неї неабияке захоплення. Альберт не був у захваті від роботи в банку, але не перечив, бо з його матір'ю так було простіше. Та все ж він наважився і на свої плани. Він хотів піти з роботи, плекав досить розмиті бажання податися в Тонкін. У будь-якому разі – покинути роботу касира і зайнятися чимось іншим. Але Альберт не був надто поворотким типом – йому на все був потрібен час. А потім з'явилась Сесіль і захоплені думки про неї: очі Сесіль,

уста Сесіль, посмішка Сесіль, а згодом, уже пізніше, – груди Сесіль, сідничка Сесіль (як можна, скажіть, будь ласка, думати про щось інше?).

Як на сьогодні, Альберт Майяр не здавався би надто високим на свій зріст у метр сімдесят три сантиметри, але на ті часи цього було досить. Дівчата звертали на нього увагу. Особливо Сесіль. Насамкінець... Альберт довго задивлявся на Сесіль, і через деякий час вона таки помітила його присутність і також поглянула на нього (бо як же інакше, якщо на тебе постійно отак витріщаються?). Вигляд його обличчя розчулював. Під час подій на Соммі куля зачепила йому праву щоку. Він дуже налякався, але згодом лишився лише шрам у вигляді дужки, який трохи розтягував йому повіку, що надавало йому героїчного вигляду. З його дозволу мрійлива і мила Сесіль погладила шрам кінчиком вказівного пальця, що дуже підбадьорило його. Дитиною Альберт мав маленьке, бліде, майже кругле личко з важкими повіками, що надавало йому вигляду сумного П'єро. Мадам Майяр відмовляла собі в усьому, щоб годувати його біфштексами (бо була впевнена, що в нього недокрів'я). І хоч Альберт пояснював їй тисячу разів, що це з ним не має нічого спільного, мати не звикла так просто міняти свою думку – вона постійно знаходила приклади, шукала причини. Боячись схибити, у своїх листах вона знов поверталася до речей, які відбувалися давним-давно, і це було жахливо. Можливо, саме тому Альберт і записався добровольцем на війну одразу після її початку. Коли мадам Майяр про це дізналася, то почала ридати так, як могла ридати лише така любителька ефектів, як вона (хоча зрозуміти, чи вона відчуває жах, чи грає роль – було неможливо). Вона завивала, рвала на собі волосся, але швидко взяла себе в руки. Бо мала дуже приблизне уявлення про війну і тому переконала себе, що Альберт «зі своїм розумом» незабаром прославиться, досягне високого звання. Вона вже бачила, як він кине́ться в атаку в перших рядах. У її думках він робив якийсь героїчний вчинок, незабаром ставав офіцером – капітаном чи командиром або навіть генералом. Так

люди уявляли війну. Альберт дав їй виговоритись, пакуючи свою валізу.

З Сесіль все було інакше. Війна її не лякала. На її думку, це був, насамперед, «патріотичний обов'язок» (на подив Альберта, який ніколи не вживав таких слів). Вона вважала, що в нього немає ніяких причин боятися, – це ж бо чиста формальність. Усі так кажуть. Сам Альберт трохи сумнівався, але Сесіль в цьому була чимось схожа на мадам Майяр. Зрештою, в неї також була своя ідея-фікс. Її послухати – то з наступу бошів нічого не вийде. І Альберт їй майже вірив, що б Сесіль не пояснювала Альберту своїми рухами і своїм ротиком, та й усім зрештою, – вона могла говорити будь-що, і він її слухав. Неможливо було їй протистояти, думав Альберт. Для всіх ця Сесіль була просто гарненькою дівчиною – і нічого більше, а для нього – зовсім інша річ... Кожна клітинка її тіла значила для нього щось особливе, її подих мав особливий запах. Її блакитні очі для вас нічого не означали б, а для Альберта вони були безоднею, прірвою. Подивіться на її вуста й уявіть себе на місці нашого Альберта. З цього ротика на нього сипались такі гарячі та ніжні поцілунки, що все у нього всередині завмирало, його розривало на частки, він відчував, яка на смак її слина, і пив її з неймовірною пристрастю. Вона була здатна на такі дива, що дівчина ставала для нього вже не просто Сесіль. Що й казати, вона була... надзвичайною.

І раптом вона підтримала війну – отак зразу. А що Альберт? Він так мріяв виправдати надії Сесіль... Сьогодні, звичайно, він думав зовсім інакше. Він знав, що війна є нічим іншим, як жорстокою лотереєю зі смертельними кулями, і вижити в ній протягом чотирьох років – то вже було справжнім дивом.

Бути заживо похованим під кінець війни – оце так удача...

Але саме так воно і сталося.

Заживо похованим – саме так, Альберте...

Мама сказала б, що тільки він на таке і здатен.

Лейтенант Прадель повернувся до свого підрозділу, окинув пильним поглядом справа і зліва перші ряди, з яких солдати дивилися на нього, як на месію. Він опустив голову і зітхнув.

Кілька хвилин по тому під дощем куль та гарматних снарядів, які свистіли над головою, втягнувши голову в плечі, трохи згорблений Альберт важко біг кудись світ за очі, щосили стискаючи в руках зброю. Ноги грузили в болоті, бо напередодні йшли рясні дощі. Кидаючись в атаку, одні лементували, як божевільні чи п'яні, – ніби так їм додавалося відваги. Інші, як-от Альберт, наступали зосереджено, з втягнутими животами та пересохлими губами. Вони кинулися на ворога, охоплені нестримною злістю та прагненням помсти. Можливо, це був якийсь неочікуваний наслідок оголошеного перемир'я. Вони так настраждалися, що не могли прийняти такий кінець війни, – коли стільки товаришів загинуло, а ворогів навпаки – вижило. Єдине бажання рухало ними вперед: покінчити раз і назавжди з усім цим. Покінчити жорстоко і криваво.

Навіть Альберт, який страшенно боявся смерті, в цей момент був здатен порішити першого-ліпшого. Та через захисну лінію оборони він мусив під час наступу відхилитися від заданого лейтенантом курсу. Спочатку дотримувався визначеного напрямку, але через зливу куль та снарядів він був змушений рухатися зигзагами й перемістився значно правіше. Та ще й Перікура, який рухався якраз перед ним, щойно скосило кулею прямо Альберту під ноги. Той спіткнувся, втратив рівновагу, пробіг ще кілька метрів і натрапив на тіло старого Грізоньє, чия неочікувана смерть стала поштовхом для цієї гекатомби.

Не зважаючи на свист куль, Альберт раптом зупинився, побачивши розпластане тіло.

Грізоньє легко було впізнати: на комірці шинелі той носив щось схоже на червону стрічку, якою хвалився, як відзнакою «Почесного легіону». Він ніколи не був надто делікатний. Він був відважним чоловіком, якого любили всі. Без всякого сумніву, то був він. Його велика голова потонула в болоті, а все тіло було безладно

розкидане. А зовсім поруч Альберт упізнав молодшого – Луї Терйо. Той лежав, поспіль заляпаний болотом, а його зіщулене тіло нагадувало зародок. Як прикро загинути таким молодим і в такій безпорадній позі...

Щось підштовхнуло Альберта (можливо, інтуїція) торкнутися плеча старшого і перевернути його. Труп важко похитнувся і завалився на живіт. Альберту вистачило кількох секунд, щоб зрозуміти, що насправді сталося. До нього дійшло: коли йдеш обличчям до ворога, неможливо, щоб тебе застрелили двома кулями в спину.

Він переступив через труп, зробив ще кілька кроків, нахилився, сам не знаючи чому (куля ж бо знайде тебе – випрямлений ти чи схилений – це вже рефлекторно), ніби зменшуючи площу попадання, ти – солдат, і тому боїшся небесного гніву за всю цю війну. І ось він уже біля тіла Луї. Який же він молодий, цей хлопчина, що стиснув отак кулачки перед своїм обличчям, як це жахливо – отак померти в двадцять два роки... Альбертові не видно було його обличчя, заляпаного болотом. Йому видно лише спину. Ще одна куля. З двома у спині старого – всього три. Усе і зійшлося...

Альберт підвівся, приголомшений цим відкриттям. І тим, що все це може означати. За кілька днів до перемир'я хлопці не поспішали кидатися на розбірки з бошами. І єдиним способом розворушити їх треба було розізнати їх. Але де ж був Прадель у той момент, коли цим двом нещасним стріляли в спину?

О Господи...

Вражений побаченням, Альберт розвернувся і помітив за кілька метрів того ж таки лейтенанта Праделя, який кинувся на нього так хутко, як тільки йому дозволяла амуніція.

Його намір був зрозумілий, а на обличчі викарбувалась рішучість. Альберт вловив цей прямий і злісний погляд лейтенанта, який тепер був здатен на все. Все стало зрозумілим, як ясний день.

У цю мить Альберт збагнув, що це – кінець.

Він спробував зрушити з місця. Але ні мозок, ні ноги його не слухались. Все відбулося надто швидко. Однак Альберт, як ви вже

зрозуміли, був не з метких. Три кроки вистачило Праделю, щоб наблизитись. А позаду була глибока вирва від вибуху снаряда. Від міцного удару плечем у груди Альбертові забило подих. Він утратив рівновагу, спробував утриматися, але впав навznak у яму, розкинувши руки.

І вже в ямі, потопаючи у грузькому болоті, він побачив, як віддаляється, ніби в сповільненому русі, Прадель. Він устиг помітити лише його обличчя і отой погляд, в якому читалися самовпевненість, рішучість та виклик.

На дні ями Альберт скоцюрбився, ледве утримуваний своїм наплічником. Заплутавшись ногами в ремені гвинтівки, він трохи зміг піднятися і притулитися до похилої стіни, як ото спиною підпирають двері, коли бояться бути почутим чи заскоченим. Ковзаючи по глинистому, ніби мильному ґрунті, непевно стоячи на ногах, він спробував перевести подих. Короткі, хаотичні думки крутилися в його голові та знов поверталися до крижаного погляду лейтенанта Праделя. Там, нагорі, запеклий бій ще тривав, небо осявали феєрверки. Молочний небосхил висвічувався жовтавими та помаранчевими спалахами. А снаряди літали туди й сюди з безперервним суцільним гуркотом, здавалося, звідусіль гриміло, свистіло й вибухало. Альберт підвів погляд. Там, нагорі, ніби вкопаний у землю, на краю вирви ангелом смерті височів силует лейтенанта Праделя.

Альберту здавалося, що його падіння тривало вічно. Насправді між ними було щонайбільше якихось два метри. А може, й менше. Але в тому-то й різниця: офіцер Прадель стояв там, нагорі, міцно розставивши ноги, руки впевнено трималися на ремені. А довкола тривав безперервний бій. Він незворушно огледів дно ями. Із глузливою посмішкою він дивився прямо Альбертові в очі. І не мав жодного наміру витягти його звідти. Альбертові забракло повітря, кров шалено вирувала в скронях, він схопив рушницю, посковзнувся, втратив рівновагу, а коли нарешті зміг прицілитись, навести рушницю на край ями, там уже нікого не було.

Альберт залишився наодинці.

Він відкинув гвинтівку і спробував віддихатись. Треба якнайшвидше вибратися по похилій стіні вирви. Він дожене цього негідника Праделя, вистрелить йому в спину, схопить за горло. Або повернеться до своїх, все їм розкаже, чи краще кричати, треба щось робити, але що – він не знав. Почував лише, що страшенно втомився. Накотилася хвиля виснаження. Все це було так безглуздо. Ніби повернувся додому після довгої подорожі і поставив у дверях валізу.

Треба будь-що вибратися нагору, але на це забракло сил. Він був за два кроки від кінця цієї війни, і от знову яма. Сівши в болото, Альберт обхопив голову руками. Треба подумати, проаналізувати ситуацію, та на це не вистачає духу. Все тане, як цитриновий шербет, той, що так любить Сесіль. Альберт згадав, як вона по-котячому надкушувала його маленькими шматочками, а йому в цей момент хотілося пригорнути її до грудей. Сесіль уже не так часто пише йому – коли це прийшов останній лист? Це також виснажує. Нема з ким поговорити, іще й листи Сесіль стають все коротшими. Війна скоро закінчиться, от вона і пише листи так, ніби все вже завершилося, і вже ні про що й говорити. В інших є родини, до них постійно приходять листи, а от у Альберта нікого, крім Сесіль, нема... Є ще, звичайно, мама. Але вона втомлює більше, ніж всі решта. Її листи схожі на її балачки, коли вона могла все за нього вирішувати... Усе це виснажувало, гризло, а що вже казати про загиблих товаришів – про них Альберт прагнув не думати, а воно думалось. Він уже переживав моменти зневіри, але такого, як оце зараз, ще не було. Саме тоді, коли йому треба було зібрати всю свою енергію. Він не знав, чому, але всередині щось обірвалося. Це схоже було на важку, як камінь, втому. Уперта нехіть, пасивна байдужість. Так ніби вже ось він – кінець. Коли він у це вплутався, то думав, що в час небезпеки можна вдати загиблого. Він просто впаде, можливо, зарепетує від удаваного болю, скорчить міну, ніби поранений у серце. А потім треба лише полежати нерухомо і зачекати, поки все стихне. А вже

вночі можна буде підлізти до тіла мертвого товариша (насправді мертвого) і забрати його документи. А потім знову обережно, попластунськи, годинами, затамовуючи подих від найменшого звуку, він рухатиметься далі, поки нарешті не знайде дорогу, якою вирушить на північ (чи на південь – залежно від ситуації). А дорогою вивчить напам'ять всі дані нових документів. А тоді натрапить на якийсь віддалений загін, де командир буде такий високий тип... Одне слово, як на банківського касира, Альберт мав геть романтичне мислення. І причиною цього, безперечно, були фантазії пані Майяр. Ще на початку збройного конфлікту це наївне бачення було у всіх. Він уявляв довкола стрункі загони в червоно-синій уніформі, вони йшли бойовими порядками на охоплену панікою ворожу армію. Солдати шарпалися серед густого диму від снарядів, виставивши вперед блискучі багнети на ворога, що панічно тікав. Альберт попрямував на цю війну ніби з книжок Стендаля, а опинився серед жахливого місива, де за день гинули тисячі, і так – упродовж чотирьох років. Щоб це зрозуміти, треба було лише трохи підвестися і подивитися довкола ями. Тоді було б видно землю, геть позбавлену будь-якої рослинності, посічену тисячами осколків, всіяну сотнями напіврозкладених трупів, нудотний сморід від яких супроводжував увесь день. Як тільки довкола все стихало, з'являлися зграї здоровезних, як зайці, пацюків, щоб відвоювати у мух поточені хробаками рештки. Альбертові все це було дуже добре знайомо, бо він сам був санітаром в Есні. Там він не лише розшукував поранених за стогонами та виттям, але й збирав рештки загиблих у різних стадіях гниття. Він на цьому знався. Невдячна то справа, особливо для такого чутливого, як Альберт.

Окрім того, як повний невдаха, що незабаром буде присипаний землею, він ще й страждав на клаустрофобію.

Ще змалку, як тільки мати збиралася закрити за собою двері, йому відразу ставало погано. Він нічого не казав, лише лежав мовчки в своєму ліжечку, щоб не дратувати маму, яка й так мала купу клопотів. Але вночі темрява його лякала. Та навіть згодом, коли він

опинявся з Сесіль в ліжку під простирадлом, то йому відразу бракувало повітря, і починалась задуха. А ще Сесіль любила затиснути його ногами і притримати, щоб подивитися на його реакцію. Коротше, померти від такої задухи – то було не найстрашніше. На щастя, він тоді про це не думав, затиснутий між ніжками Сесіль, навіть повністю вкритий простирадлом – йому б те здалося наймилішою смертю. А насправді його чекало інше. Якби він це знав, то сам би тоді захотів померти, наш бідолашний Альберт.

Проте все мало скінчитися, але не відразу. Зараз, коли останній снаряд вибухне за кілька метрів від його схованки і підніме високу, як мур, хвилю землі, і ця хвиля накриє його з головою, йому недовго залишиться жити. Але цього буде достатньо, щоб зрозуміти, що насправді з ним сталося. Аж тоді Альберт відчує дике бажання вижити, як це відчують лабораторні пацюки у клітці, коли їх беруть за задні лапки, або свині, яких збираються заколоти, чи корови, яких пустять під ніж. Його охопить той-таки одчайдушний спротив... Але цього ще треба дочекатися. Його легені жадібно хапатимуть рештки повітря, аж поки його тіло втомиться в безсилій спробі вибратися, і голова його от-от вибухне божевіллям, поки...

Але не станемо випереджати події. Альберт роззирнувся, востаннє подивився нагору – не так воно вже й високо. Але для нього точно зависоко. Він спробував зібратися з силами і заставити себе думати лише про порятунок, про те, як би вибратися з вирви. Поправив свій наплічник, гвинтівку і, переборюючи втому, спробував вилізти по схилу. З біса важко. Ноги ковзали по мокрій глині, не знаходячи опори, але йому навіть не вдавалося схопитися пальцями за землю чи носакми видовбати заглибину в похилій стіні вирви. Нічого не виходить... Альберт знову впав. Він зняв наплічник і зброю. Навіть якби треба було роздягтися догола, він би зробив це. Потім притулився животом до стіни і ще раз спробував повзти догори. Як білка в клітці, він хапав ротом повітря і знову сповзав на те саме місце. Він кректав, стогнав і вив – його охопила паніка. Вже полилися сльози, він товк кулаками кляту глиняну стіну. Край уже

близько, чорти б його взяли! Ось же він – на відстані витягнутої руки! Але подошви ковзали, і все треба було починати знову. «Я мушу вибратися з цієї чортової ями!» – кричав він сам собі. Йому це вдасться. Колись треба буде померти, але ж не зараз – це занадто по-дурному, отак померти! Він вибереться звідти і знайде лейтенанта Праделя, навіть якщо треба буде розшукати його серед бошів. Знайде і вб'є. Думка покінчити з цим мерзотником додавала йому відваги.

На якусь мить жахна думка блискавкою пройняла його – адже боші не змогли вбити його протягом останніх чотирьох років, а от французький офіцер це зробить.

От дідько...

Альберт опустився навколішки і розв'язав свій наплічник. Він вийняв усе і виклав собі під ноги. Зараз він розтягне свій плащ по схилу і міцніше втисне в глину, щоб зробити наче сходинки. Але якраз тої миті, коли він це намірився, нагорі за кілька метрів до нього вибухнув той злощасний снаряд. Альберт здригнувся, підняв голову. За чотири роки він навчився відрізняти за звуком снаряди сімдесят п'ятого калібру від дев'яносто п'ятого, сто п'ятого, сто двадцятого... А тут задумався. Можливо, через глибину ями чи через дистанцію, цей снаряд звучав якось інакше – це був водночас глухий і м'який звук, а потім – приглушений скрегіт якогось надпотужного свердла, що вривався десь поруч. Альберт лише встиг на мить задуматися. Такого сильного вибуху йому ще не доводилося чути. Земля здригнулася і важко застогнала від удару, а потім піднялася вулканом. На враженого і збитого з ніг Альберта раптом насунулося чорне небо. Ні, це було не небо – це десятки метрів землі над його головою піднялися, ніби в сповільненому русі. Це була величезна хвиля коричневої землі, а її вигнутий хребет уже сипався дощем в його бік і от-от мав поглинути його. Повільна, якась ніби лінива злива з каміння, шматків землі та ще чогось передувала цьому поглинанню. Альберт зіщулювся та затримав подих. Він робив не так, як слід було б, треба було навпаки витягтись на весь зріст

якогома більше – хто був засипаний землею, сказав би це вам. А потім було ще кілька секунд, коли Альберт спостерігав за завісою землі, що ніби вибирала місце падіння.

Ще трошки, і ця завіса важко впаде на нього і накриє з головою.

Зазвичай, Альберт був дуже схожий на персонаж з картини Тінторетто. У нього були риси страждальця з чітко окресленим ротом, широким підборіддям, очима, кола під якими здаються ще чіткішими через дуги темних брів. Але в цей момент, коли він дивився в небо, звідки мала прийти смерть, він був схожий на святого Стефана. Його обличчя витягнулося, і в ньому було стільки болю та страху, ніби Альберт звертався до неба з молитвою. Але за життя він ніколи і ні в що не вірив. А зараз це було не тільки зайве – на це йому просто не вистачило б часу.

З приголомшливим звуком завіса впала на нього. Гадаєте, від удару Альберта отак просто вбило? Усе було набагато жахливіше. Каміння і груддя продовжувало падати на нього, потім посипалася земля, вона спочатку оповила його, але ставала все важчою і важчою. Тіло Альберта придавило до дна.

А земля все сипалась і сипалась на нього, його щільно затиснуто тіло сковувало і притискало до дна ями.

Потім зникло світло.

Зникло все.

Настав новий порядок у світі – без усього, без Сесіль.

Найперше, що вразило саме перед тим, як його охопила паніка, – зник гуркіт війни. Ніби все раптово вмовкло, ніби Бог, як арбітр, дав свисток про кінець матчу. Звичайно, якби він зосередився, то зрозумів би, що насправді нічого не скінчилося, просто звуки були йому майже нечутні, приглушені шаром землі, що накрила та стиснула його. Але поки що Альбертові було не до звуків, він не думав про те, чи закінчилась війна, бо для нього вона вже закінчилась.

Як тільки гуркіт припинився, Альберту стало все зрозуміло. «Я – під землею», – сказав він собі, і це було досить абстрактною думкою.

Але коли він усвідомив, що закопаний заживо, тільки тоді до нього дійшов увесь жах ситуації.

Роздумуючи над масштабами катастрофи, над тим, як він помре, він починав нарешті розуміти, що помре від задухи, від асфіксії. Ця думка доводила його до божевілля, до сказу. В голові все перемішалося, він завив і на крик витратив дещицю кисню, якого йому й так бракувало. «Я – похований...» – повторював він собі, і в його свідомість так врзалося це жахливе відкриття, що йому навіть на думку не спадало розплющити очі. Треба спробувати хоч трохи порухатися. Паніка перетворила рештки сил у відчайдушне напруження м'язів. І він кинувся у боротьбу з неймовірною енергією. Але ж даремно.

Раптово він зупинився.

Він зрозумів, що може рухати руками – трохи, але може. Він затримав дихання. Падаючи, глиниста і мокра земля сформувала довкола нього на рівні рук, плечей та потилиці щось на зразок мушлі. Світ, у якому він, здавалося, скам'янів, дарував йому кілька сантиметрів то тут, то там. Зрештою, над ним не було вже так багато землі. Альберт знав це. Може, якихось сорок сантиметрів. Але він же під цією землею, і цього досить, щоб спаралізувати, скувати його рухи і приректи на смерть.

А довкола двиготить земля. Там, нагорі, десь далеко, тривала війна, снаряди продовжували падати та врзатися в землю, струшуючи все.

Альберт спробував обережно розплющити очі. Темно, але не пітьма. Можна було помітити слабкі сліди світла, які проникали згори. Дуже бляклі, ніби з іншого світу.

Він пробував дихати маленькими порціями. Розсунув лікті на кілька сантиметрів, зміг трохи витягнути ноги, утримував трохи землю з іншого боку. Дуже обережно, переборюючи власну паніку, спробував звільнити обличчя, щоб вдихнути. Ніби мильні бульбашки, розсипалася купа землі. Рефлекторно він відразу напружувався, тіло розгиналося. А потім – нічого. Скільки часу в такій непевній позі він

пробув – невідомо. Але поки повільно закінчувалося повітря, він уявляв, як наближається смерть, як йому забракне повітря, як по одній тріскаються, як кульки, вени, як вилазять у пошуках світла очі. Силкуючись дихати та думати якомога менше, він розпрямляв міліметр за міліметром руки, промацуючи простір перед собою. І от він уже щось відчував під своїми пальцями. Бліде світло ледь дозволяло роздивитися те, що робилося довкола. Його пальці торкнулися чогось – не землі й не глини – чогось шовковистого, трохи шорсткого.

Альберт не зразу зрозумів, що це було.

Помалу роздивившись, він виявив перед собою дві величезні губи, з яких витікала в'язка рідина, гігантські жовті зуби та осклілі синюваті очі.

Це була величезна, як у чудовиська, бридка кінська голова.

Альберт не втримався і сахнувся назад, голова вдарилась об свою мушлю, а земля знову посипалася за комір, змушуючи його підняти плечі для захисту і завмерти, просто дихати. Так минуло кілька довгих секунд.

Коли снаряд пробивав землю, то вирив звідти одну із численних здохлих шкап, які вже розкладалися на полі бою. Саме її голова і знайшла нашого Альберта. І от вони одне навпроти одного мало не злилися в поцілунку – хлопець і мертва коняка. Зрушена земля дозволила Альберту трохи вивільнити руки, але вона була така важка, що йому здавлювало груди. Він помалу відновив уривчасте дихання – легені вже не витримували. Виступили сльози, йому ледве вдавалося їх стримувати. Йому здавалося, що коли зараз заплаче, то так змириться зі смертю.

А може й не витримати, бо так довго тривати не може...

Кажуть, що в момент смерті все наше життя пропливає перед очима за одну мить. Щодо образів – так. Давні образи особливо. От він ясно бачить свого батька – так чітко, ніби той зараз тут, під землею. Може, тому, що вони скоро побачаться. Він бачить його молодим, напевне, у своєму теперішньому віці. Йому десь тридцять

років з гаком, от цей гак і важить. Батько вбраний у свою музейну уніформу, у нього напomadжені вуса, і він не посміхається, як на тій фотографії на буфеті. Альберт задихається. Йому болить у легенях, його стрясають конвульсії. Треба думати. Але нічого не вдієш, – зневіра бере своє, жах смерті наростає. А з очей ринуть сльози. Пані Майяр поглядає на нього з докором, бо Альберту точно ніколи не вдасться вибратися. Як можна було додуматися впасти в яму й отак померти саме перед завершенням війни? Ну, нехай це по-ідіотськи, але нехай уже, а бути засипаним, отак от, у позі вже померлого? О, це так схоже на Альберта, у нього завжди як не в людей, завжди все навпаки. Якби він не загинув на війні, що би з ним було, з цим хлопцем? Пані Майяр нарешті до нього посміхнулася. Адже мертвий Альберт – це ж герой у родині, а це вже щось важить.

А тим часом обличчя Альберта вже майже посиніло, у скронях невгамовно гупало так, ніби всі вени вже полопалися. Він кликав Сесіль, він хотів, щоб вона стиснула його ногами щосили, але образ Сесіль не з'являвся, так ніби вона була задалеко, щоб прийти до нього. І що йому найбільше боліло, то це, що її зараз немає поруч, що вона не приходить попрощатися. Залишилося тільки ім'я – Сесіль, бо світ, який його забирає, – не має тіл, у ньому залишилися лише слова. Він би благав її піти з ним, бо йому страшенно лячно помирати. Але це зайве – він помре сам, без неї...

Ну що ж, прощай – до побачення там, нагорі, моя Сесіль...

А зараз помалу і саме ім'я Сесіль відходило так само, як і все інше. Але повернувся образ лейтенанта Праделя з його нестерпною посмішкою.

Альберт смикався з останніх сил, легені наповнювалися все менше, нарешті замість подиху почулося хрипіння, кашель. Він втягнув живіт. Повітря закінчилось.

Він схопив кінську голову, намацав товсті губи, що розповзалися під його пальцями, ухопив гігантські жовті зуби та з надлюдською силою розчепив рота коневі, щоб вдихнути смердючий запах на повні груди. Так йому вдалося виграти кілька секунд, але його

шлунок стиснувся, і він виблював, а все тіло забилося в корчах, наступна спроба розвернутися і знайти хоч краплю кисню була марною.

Земля ставала все важчою, світла вже зовсім не видно, ще хіба останні зсуви ґрунту від снарядів, які все ще продовжували падати градом. А потім усе стихло. Все зникло. Тільки хрип.

Затим прийшов спокій. Чоловік заплющив очі.

Серце стихало, свідомість розчинилася і знесилено відійшла.

Альберт Майяр, солдат французької армії, помер.

2

Лейтенант д'Олней-Прадель, людина рішуча, дика та брутальна, рвався у напрямку ворожої лінії з рішучістю бика. Його безстрашність вражала. Насправді, в ньому не було багато відваги, принаймні менше, ніж здавалося. Він не вдавав з себе героя, зовсім ні, просто він дуже швидко зрозумів, що він тут не помре. Він був упевнений, що ця війна не покликана його вбити – вона покликана дати йому нові можливості.

У цій неочікуваній атаці 113-ї висоти його дика рішучість полягала не лише в тому, що він безмежно, майже метафізично ненавидів німців, але також у тому, що все йшло до кінця, і йому залишалося все менше часу, щоб устигнути скористатися з отакого зразкового конфлікту, щоб такий чоловік, як він, отримав шанс просунутись.

Як Альберт, так і інші солдати відчували, що він – збіднілий шляхтич. За три попередні покоління через біржові оборудки та невдачі його династія втратила все, що мала. Від колишньої слави предків залишилося лише зруйноване родинне гніздо в Салев'єрі. Єдине, що йому залишилося, це престиж, ще кілька далеких родичів, кілька сумнівних зв'язків та жага знайти в цьому світі своє місце. Він дуже потерпав через свою ситуацію, яку сприймав як дуже несправедливу, і його основною метою було відновити своє місце в аристократичному світі. Це було нав'язливою ідеєю, і він заради неї був готовий на все. Батько його вистрелив собі в серце в невеличкому будинку десь у провінції, перед тим благополучно процвиндривши все, що мав. Була ще вигадана історія про те, як рік по тому з туги за чоловіком померла мати. Він залишився одинаком, без брата чи сестри, тому д'Олней-Прадель відчував себе останнім представником роду, і це змушувало його поспішати. По ньому – нікого. Безславний кінець батька переконав його в тому, що відновлення роду лягає лише на його плечі, а бажання і талантів для цього йому не бракувало.

До того ж, він неабиякий красунчик. Окрім краси, в ньому шукати нічого, але жінки його прагнули, а чоловіки заздрили, і це було визначальним фактором. Будь-хто вам скаже, що з такою зовнішністю й таким іменем бракує лише грошей. І він теж був такої думки, і це був його єдиний план.

Тепер стає зрозуміліше, чому він із таким завзяттям кинувся виконувати доручення генерала Морійо. Генштаб дуже дратувала ця 113-та маленька висотка, і що з цим поробиш.

Лейтенант Прадель не був одержимий цією ідеєю, але висота 113 для нього також була бажаною, бо чим ближче до кінця, тим менше шансів у нього просунутися вгору, де зараз він займає найнижчий щабель, а через кілька тижнів уже буде запізно. За три роки він став лейтенантом – а це вже незле. А тепер от і раптове досягнення мети – він демобілізується вже капітаном.

Прадель був собою задоволений. Щоб мотивувати своїх людей до штурму висоти 113, треба було холоднокровно переконати їх, що саме боші прикінчили тих двох товаришів. І це була єдина можливість викликати в них шалену злість та бажання помсти. Це насправді було геніальною ідеєю.

Перед тим як кинути в атаку, він доручив унтер-офіцеру командування першої шеренги. Під приводом останніх підготовок і перед тим як приєднатися до свого відділення, сам він дещо затримався. А трошки пізніше повернувся до лінії зіткнення, перегнавши решту завдяки неабиякій фізичній підготовці, та долучився до перших рядів, щоб уже спокійно з Божою поміччю давати бошам прочухана.

Даючи своїм людям команду до підготовки, сам він знаходився на досить віддаленій дистанції, так, щоб солдати не відхилялися від курсу. Кров ударила йому в голову, коли він побачив отого (як його?) хлопця з сумним обличчям та вічно зашморганим носом, ага, Майяра, чому він зупинився там, праворуч, як він, нікчема, сюди потрапив і чому вийшов з окопу?

Прадель бачив, як Майяр завмер, повернувся назад, зацікавлено опустився на коліна та перевернув тіло старого Грізоньє.

Саме це тіло і цікавило Праделя від початку атаки, він не спускав з нього очей і мав дістатися туди першим і зробити так, щоб воно зникло. Саме для цього він і затримався. Щоб бути спокійним.

А тут отой придурок зупиняється на ходу й оглядає два трупи – старого і молодого.

Скажу вам, Прадель уже летів, як той розлючений буйвол. У цей момент Альберт Майяр якраз підводився, шокований знахідкою, і побачив Праделя, який летів на нього. Зрозумівши, що зараз із ним буде, Майяр хотів утекти, але страх скував його так само, як лейтенанта охопила злість. За якусь секунду Прадель уже був на місці. Одним сильним ударом плеча від відкинув солдата на дно найближчої ями, виритої снарядом. Там тої глибини десь зо два метри, але не так-то вже й легко звідти вибратися, на таке треба сил, а тим часом Прадель розбереться з тим клопотом.

Нема проблеми – то й нема про що говорити.

Прадель стояв на краю вирви і дивився на солдата там, на дні. Сумніви не давали йому прийняти рішення, але згодом, заспокоївшись, він повернувся і відійшов на кілька метрів. Лейтенант умів використовувати час, а він у нього був. Тому він ще повернеться.

Старий Грізоньє лежав на спині, вигляд мав якийсь упертий. Добре, що, перевертаючи труп, Майяр підсунув його до іншого, до Луї Терйо, і тепер це полегшувало завдання. Окинувши поглядом все довкола, щоб переконатись, що його ніхто не бачить, Прадель побачив перед собою справжню бійню. Ясно було, що ця атака дорого обійдеться, втрат буде багато. Але це – війна, і нічого філософствувати. Лейтенант Прадель зняв кільце з гранати та поставив її між двома тілами. Як тільки він знайшов схованку за якихось тридцять метрів і закрив вуха долонями, пролунав вибух, і від мертвих тіл нічого не залишилось.

Мінус двоє мертвих у Великій Війні.

І плюс двоє безвісти зниклих.

А тепер треба зайнятись тим придурком з ями. Прадель вийняв свою другу гранату. На цьому він знається. Якось він зібрав зо два десятки полонених бошів, поставив їх здивованих у коло. І одним розрахованим кидком якраз за дві секунди до вибуху кинув у центр кола гранату. Робота спеціаліста. Щоб ви зрозуміли, на це пішло чотири роки тренувань. А про точність і говорити зайве. Коли полонені зрозуміли, що має з ними статися, вони вже були на шляху до Вальгалли. Нехай тепер ці покидьки потішать валькірій.

Ця граната була останньою. Більше нічого кидати в німецькі траншеї. Шкода, але нічого не поробиш.

Тієї ж миті вибухає снаряд, величезна стіна землі піднімається в небо і падає на землю. Прадель підводиться у сховку, щоб роздивитися. Яма повністю засипана.

Ущерть. А той – у ямі. Ну й дурень.

А Праделю того і треба було, ще й гранату зекономив.

І він знову з нетерпінням кинувся на передову. Швидше, треба ж і з бошами поквитатися. Він приберіг їм «подаруночок» на прощання.

3

Перікура поранили на ходу. Куля вразила його в ногу. Він заревів, як тварина, і впав у болото, біль був неймовірний. Він корчився і крутився на всі боки, продовжуючи волати. Не маючи змоги оглянути ногу, він стискав обома руками стегно і боявся, щоби її лишень не відірвало снарядом. Коли, зробивши безнадійну і дуже болісну спробу, він ледь підвівся, то трохи заспокоївся, бо нога таки залишилася цілою. Роздивившись, він прийшов до висновку, що його покалічено десь під коліном – звідти кровоточило. Поворухнути ногою йому вдавалося, хоча було дуже боляче, але, слава Богу, можна. Він не зважав на гул, свист куль, шрапнелі, на думці було одне: «я зберіг ногу». І від цього зробилось легше, бо стати калікою йому не хотілося.

Про нього казали «малий Перікур», щоб підкреслити протилежне, бо, як на хлопця 1896 року народження, він був велетенського зросту – метр вісімдесят три – уявіть собі. А ще до того ж і худючий на вигляд. Таким він був уже в п'ятнадцять років.

В інституті товариші називали його «гігантом» – не надто приємно (та його не дуже-то й любили).

Едуард Перікур був щасливчиком.

Він навчався з такими ж, як і він, дітьми багатіїв, а з такими нічого поганого не трапляється. Такі впевнено ідуть по життю, мають стабільну основу, закладену з діда-прадіда, – ще попередніми поколіннями їм прищеплюється віра в себе. Правда, в Едуарда все складалось не так гладенько, бо, крім усього іншого, він був ще й везунчиком. А вибачити якось можна все – багатство, талант, але не везіння – це вже занадто. Таке не вибачається, це вже несправедливо.

Та насправді його везінням було неймовірне відчуття самозбереження. Коли справа була аж занадто загрозливою своїми наслідками, він ніби був уже попереджений, ніби мав якісь локатори,

і робив усе, щоб вийти сухим із води. Звичайно, розпластаного отак у багні 2 листопада 1918 року, та ще й із покаліченою ногою, – важко назвати везучим – здавалося, доля відвернулася від нього. Але не так-то все й кепсько, бо ногу він таки зберіг. Може, шкутильгатиме до кінця своїх днів, але ж на своїх двох.

Він зняв ремінь і зробив з нього джгут, сильно затягнувши його, щоб погамувати кровотечу. Утомлений попередніми зусиллями, він розслабився і ліг. Біль помалу вгамовувався. Він, напевне, так якийсь час і пролежав, хоч ця поза була вимушена. Бо був ризик, що першим же снарядом його поцілить, або й ще гірше... Ходили чутки, що вночі німці вилазять зі своїх окопів, щоб добивати поранених ворогів.

Щоб розслабитися, Едуард опустив голову в калюжу. Він відчув трохи прохолоди. А те, що відбувалося за спиною, тепер він міг бачити догори дриґом. Ніби на відпочинку за містом лежиш собі під деревами. З дівчиною. Власне, цього у нього ще ніколи не траплялося, щоб із дівчиною. Йому зустрічалися ті, що з борделів коло Академії мистецтв.

У нього не було часу заглибитися у спогади, бо він помітив довгу високу постать лейтенанта Праделя. За кілька секунд до цього, коли він падав і корчився на землі від болю, останнє, що йому запам'яталось, – як усі кинулись у бік німецької лінії. А тут раптом лейтенант Прадель за десять метрів од нього – стоїть собі, ніби війна вже закінчилася.

Едуард бачив його оддалік, догори дриґом і збоку. Руки у нього лежали на ремені, і він роздивлявся землю під ногами. Можна було подумати, що то якийсь ентомолог спостерігає за мурашником. Він, як олімпієць, незворушно стояв посеред гуркоту битви. Отак, ніби все це вже взагалі його не стосувалося. Але, видно, огляд було закінчено, бо він кудись щез. Офіцер, який зупинився посеред битви, щоб роздивитися свої ноги, – то було таким дивним, що Едуард навіть на мить забув про свій біль. Це було чимось незвичним. Вже те, що Едуарда поранило, – це вже було дивно, адже він пройшов

ую війну без жодної подряпини. А тепер от лежить, прибитий до землі, з посіченою осколком ногою. Щось тут не те. Але, зрештою, він залишається солдатом і як солдат бере участь у кровопролитному бойовиську. Бути пораненим – це якось зрозуміло. А от офіцер, який зупиняється під снарядами, щоб роздивитися свої ноги...

Перікур розслабив м'язи, перевернувся на спину, спробував віддихатись. Його руки стиснули коліно якраз над імпровізованим джгутом. Минуло кілька хвилин, він не витримав і знову вигнувся, щоб подивитись на те місце, де щойно стояв лейтенант Прадель. Нікого. Офіцер зник. Лінія атаки ще перемістилася вперед – вибухи тепер було чутно на десятки метрів далі. Едуард міг тепер зайнятися своєю ногою. Просто подумати: чи чекати допомоги, чи все ж таки спробувати повзти назад? Натомість він вигинався, як риба без води, затискуючи собі стегно і втупившись в те кляте місце...

Нарешті, він наважився. Але було дуже важко. Піднявшись на ліктях, він почав рухатись назад по-пластунськи. Права нога не слухалася, тягла, як колода, все навантаження випало на передпліччя, а от лівою ногою можна було трохи відштовхуватися. Кожен метр давався неймовірними зусиллями. Важко пояснити, навіщо він це робив. Можливо, тому, що той Прадель був дуже сумнівним типом – всі його терпіти не могли. Він був із тих офіцерів, для яких військове підпорядкування було важливішим, ніж атака на ворога. Як на рядового, Едуард не був втаємниченим в ієрархію всієї системи, та чуття йому підказувало, що так воно і є.

Але його намір було різко обірвано. Він заледве подолав сім чи вісім метрів, не більше, як зовсім поряд розірвався снаряд надпотужного калібру і прибив його до землі. Власне, лежачи на землі, сильніше відчуваєш детонацію. Він напружився, витягнувся, як стріла, але права нога не слухалася ніяк. Лежав, як епілептик, скований судомою. Погляд Едуарда все ще був прикутим до того місця, де ще недавно стояв Прадель. Раптом величезна стіна ґрунту, як потужна штормова хвиля, здійнялася в небо. Невже він надто близько підповз, і його зараз накриє землею? Все обвалювалося з

жахливим гуркотом, страшним ревом якоїсь потойбічної істоти. Вибухи і свист куль, постріли, які висвічували небо, в порівнянні з тією стіною землі були просто нічим. Здерев'янілий, він заплющив очі, під ним двигтіла земля. Притиснувшись до землі, він старався не дихати. А коли прийшов до тями, то зрозумів, що все ще живий, і це було просто дивом.

Як тільки земля осипалась, він із подвоєною енергією траншейного пацюка знову кинувся повзти на спині туди, куди чомусь кликало його серце. І лише згодом він зрозумів, чому: там, куди щойно звалилася купа землі, з-під насипаного ґрунту виглядало невеличке сталеве вістря. Усього кілька сантиметрів. Вершечок багнета. Тепер усе ясно. Там, унизу, засипало солдата.

Порятунок засипаних – це ніби проста справа для того, хто знає, як. Але сам він ніколи цього не робив. Там, де він служив, сапери часто відкопували лопатами чи заступами отаких от засипаних хлопців. Але, на жаль, викопували запізно, і, закінчивши справу, їх виймали з-під завалів уже посинілих, із страхітливо виряченими очима, що вилізли з орбіт. Раптом згадка про Праделя наздогнала Едуарда, і він кинувся до роботи.

Дій! Швидше!

Він перевернувся на живіт, але пошкоджена рана на нозі тут же дала про себе знати. З глухим стогоном він усе ж таки рив зігнутими, як граблі, пальцями. Поганий інструмент, якщо хлопцеві там унизу вже бракує повітря. Едуардові не треба було багато часу, щоб це зрозуміти. На якій глибині той знаходиться? Якби ж то було чим копати! Перікур роззирнувся. Він кинув погляд на тіла вбитих, але при них не було нічого такого, щоб можна було використати, – жодного інструменту, нічого. Єдине, що можна зробити, – витягти той багнет і длубатись ним, але це забере чимало часу. Йому здалось, що той, унизу, покликав. Звичайно, навіть якщо він десь неглибоко, при такій гуркотняві неможливо було це почути, навіть якби той кричав. Це була лише бурхлива Едуардова уява, бо він розумів, наскільки це терміново. Або ви рятуєте заваленого якнайшвидше,

або викопаете його вже мертвим. І поки він пальцями вигрібав землю довкола багнета, сам себе запитував, чи він хоч знає того засипаного? Прізвища солдатів з його загону, їхні обличчя проскакували в його думках. Це так недоречно було зараз... Але йому хотілось би врятувати товариша, і щоб це був хтось знайомий, з тих, хто йому подобався. Це надихало працювати швидше, поглядом він усе ще шукав, чим би собі допомогти. Але нічого не знаходив, а пальці вже задерев'яніли. Йому вдалося розкопати десь сантиметрів двадцять землі довкола багнета. Але коли він спробував зрушити його, нічого не вийшло – багнет тримався, як міцний зуб, і це знесилювало. Скільки він отак уже риє, дві чи три хвилини? Той бідолаха уже напевно мертвий. Згорблене тіло Едуарда почало вже боліти, німіли плечі. Він так довго не витримає. Його брали сумніви від знесилення, рухи втомлювали все більше. Йому важко було дихати, м'язи відмовляли, судомо охопила його тіло, і він що сили вдарив кулаком об землю. Аж раптом щось у відповідь ворухнулось – невже? У нього ринули сльози, він ухопив обома руками металеве вістря багнета і щосили потягнув на себе, рукавом витираючи сльози, що вперто текли по обличчю. Далі раптом пішло легше. Він спробував засунути руку углиб, щоб витягти багнет повністю. І нарешті переможний крик вирвався з його грудей – ура, багнет піддався! Він вийняв його, здивовано роздивляючись, ніби не повірив своїм очам, тоді роздратовано застогнав від безсилля і почав кулаками гатити по землі. Накресливши широке коло затупленим різакон, він став лезом піднімати землю і відкидати її обома руками. Невідомо, скільки це забрало у нього часу. Біль у нозі посилювався. І нарешті, щось є – він намацав тканину, ґудзик. Як божевільний чи мисливська собака, Едуард кинувся знову копати, обома руками. Земля почала просідати під ним у яму, він знов щось намацав, що це? Ось його руки відчули гладеньку поверхню каски, її контури відчувались кінчиками пальців. Це – він! Сльози знову потекли рясно, й одночасно він закричав, а його знесилені руки з нелюдською силою продовжували роботу, дико розгрібаючи землю.

Нарешті з'явилася голова солдата. Він був на глибині не більше тридцяти сантиметрів, і здавалось, ніби заснув. Він його упізнав! Як же його звати? Але він мертвий... Ця думка була така болюча, що Едуард зупинився і подивився на свого товариша, який лежав тут, під ним. Він відчував себе таким же мертвим, бо дивився на свою смерть, і це його просто вбивало.

Схлипуючи, він продовжував розгрібати землю довкола тіла. Тепер пішло швидше, от уже видно плечі, торс до пояса. Але перед обличчям солдата лежала голова мертвої коняки... Дивно, що вони тут зустрілися отак під землею – одне навпроти одного. Крізь сльози він уявив, що з цього вийшла би химерна картина. Все вдавалось би швидше, якби він тільки міг підвестися чи змінити позу. Але навіть так у нього щось виходить. Він говорив уголос якісь дурниці. «Не переживай», – схлипуючи промовляв він, ніби той його чув. Йому хотілось притиснути загиблого до себе, він говорив таке, що соромно було би сказати при комусь, бо насправді він оплакував самого себе, свою смерть. Він також плакав від того, чого так колись боявся (тепер він може собі в цьому зізнатись). Уже два роки він страшився померти, а тут плакав над солдатом, який загинув, а він же тільки поранений! От-от – кінець війні, і сльози, які він лив над своїм товаришем, були сльози за його молодістю, сльози за його життям. Але й сльози свого везіння. Покалічений, він тягатиме за собою ногу до скону. Чудова перспектива. Але він – живий! Він хутко розкопав усе тіло.

Аж тут він згадав прізвище – Майяр! А от імені він не знав, бо того хлопця завжди звали лише Майяром.

І ніби у божевільній надії, він нахилився до Альбертового обличчя, і в цей момент йому захотілося, щоб увесь світ, що вибухав довкола, замовк. Він хоче почути, чи таки той і справді помер? Нехай він полежить біля нього, хоча це дуже незручно. Едуард раптом штурхонував щосили голову Майяра – вона відхилилася без жодного спротиву. Але цим нічого ще не доведено. Нехай це була лише слабка надія, що той ще живий, – хоча дуже болісна. Але якщо надія

є, треба ж переконатися, перевірити, як би це безглуздо не виглядало. Може, йому хочеться кричати: годі, ти зробив усе можливе? Може, йому хочеться взяти ніжно його руки в свої долоні, щоб припинити робити це, припинити переживати? Може, треба до нього промовити ті слова, які кажуть дітям, що б'ються в істериці, і казати доти, поки ті не заспокояться? Зрештою, хоча б заколисати? (Але довкола не було нікого – ні мене, ні вас, нікого, хто б підказав йому, як діяти.) А в його голові вже зажеврив сумнів, чи Майяр насправді помер. Едуард уже колись таке бачив (чи то йому хтось розказував історію з фронту). Ніхто того не бачив на власні очі – історію про солдата, якого всі вважали померлим. Але коли його взялися реанімувати, серце знову запрацювало.

Думати про все це, коли біль ставав усе нестерпнішим, було позбавлене сенсу. Але Едуард обіперся на здорову ногу, тягнучи за собою поранену. Він навіть не помічав цього в якомусь тумані болю, виснаження та безнадії.

Йому лиш на мить забракло сил.

Але наступної миті він, стоячи на одній нозі, як бусол, ледве зберігаючи рівновагу, кинув погляд собі під ноги і різко вдихнувши, з усієї сили і всією вагою тіла впав на груди солдатові.

Почувся глухий тріск потрощених ребер, а затим... хрип! Земля під ним наче перевернулася, він сповз нижче, ніби звалився з крісла. Але це не земля перевернулася – то Альберт перевернувся. З рота в нього потекло блювотиння, а з горла вирвався кашель. Едуард не повірив своїм очам... Звідкись ринули сльози. Таки правда, він – щасливчик! (Скажіть-но, що це не так!) Альберт натужно блював, а Едуард легенько постукував його по спині, плакав і сміявся водночас. Ну й картина: ось він тут, на спустошеному полі бою, поруч кобиляча голова, а він – із пораненою ногою, весь у крові, виснажений до знемоги. А поруч – цей оббльований хлопець, що повернувся з царства мертвих!

Як на кінець війни – то це щось неймовірне. Чудова картина. Але не остання. Поки Альберт надриваючись повільно приходив до тями,

Едуард підвівся на здорову ногу і послав у небо прокльони – ніби підпалив запал динаміту!

І в цю мить поруч просвистів осколок від снаряда завбільшки із тарілку... Досить великий і з шаленою швидкістю.

Відповідь богів? Безперечно.

4

Обоє чоловіків вибиралися з халепи кожен по-своєму.

Альберт, який щойно повернувся з того світу, – вибльовував свої нутрощі. Він важко приходив до тями, сприймаючи небо у спалахах пострілів, як знак того, що життя до нього таки повернулося. Він ще не знав, що завдання, покладене на Праделя, вже по суті було виконане. Зрештою, висота 113 була захоплена досить легко. Після енергійного, але короткого спротиву ворог здався (себто з полоненими). З самого початку й до кінця той бій був лише формальністю: тридцять вісім загиблих, двадцять сім поранених та двоє безвісти зниклих (без врахування втрат німецької сторони). Тобто результат – чудовий.

Коли санітари забирали поранених з поля бою, Альберт тримав на колінах голову Едуарда Перікура, приколисуючи його в стані, який рятувальники кваліфікували як галюцинаторний. Його ребра були геть потовчені, але легені лишилися цілими. Йому було дуже боляче, власне, то було ознакою, що він таки живий. Виглядав він кепсько, але при всьому бажанні мусів відкласти на потім роздуми про те, що з ним сталося.

Наприклад, з якого дива (чи з чиєї вищої волі, чи завдяки якому чудовому випадку) його серце зупинилось на частку, мілісекунду перед тим, як солдат Перікур кинувся реанімувати його в такий дивний спосіб? Єдине, що він зрозумів, – його машинерія запрацювала з великими потугами, спазмами і стрибками, але ж запрацювала!

Медики наклали йому міцну пов'язку і сказали, що далі наука безсила, його поклали у велику загальну палату, де, крім нього, лежали чи помирали солдати – важкопоранені і покалічені. Ті, які були в кращому стані, не зважаючи на бинти та шини, грали в карти,

роззираючись поверх пов'язок.

Після взяття 113-ї висоти польовий шпиталь, притихлий за останні тижні в очікуванні перемир'я, знову повернувся до своєї роботи. Атака не була аж такою складною, тому робота тривала в нормальному ритмі, чого не спостерігалось протягом останніх чотирьох років. Медсестри навіть мали час напоїти вмираючих від спраги поранених. Лікарі не відмовлялися надавати допомогу солдатам аж доти, поки ті не вмирали. А хірурги не спали по три доби, їхні спина вже не гнулися більше, отерплі від перепилювання стегнових, плечових кісток чи гомілок.

Від самої госпіталізації Едуард переніс уже дві складні операції. Його права нога була зламана в кількох місцях (тепер через порвані сухожилля він усе життя шкутильгатиме). Найскладніша операція полягала у тому, щоб зашити рани на обличчі і вийняти всі осколки не в найкращих умовах польового шпиталю. Було проведено вакцинацію, зроблено все необхідне для відновлення дихальних шляхів та запобігання ризику газової гангрени. Щоб не виникло зараження, рани лишили відкритими, решту мав би взяти на себе краще оснащений тиловий шпиталь. А вже потім пораненого відправлять до спеціалізованої лікарні (якщо, звичайно, він залишиться живим).

Допоки очікували виконання наказу терміново транспортувати Едуарда, Альбертові доручили чергувати біля ліжка свого друга, а його дивовижна історія переповідалася, набираючи все більшого розмаху та деталей. На щастя, була нагода помістити пораненого в індивідуальній палаті окремого відділення південного корпусу, де не було чути стогонів помираючих.

Альберт залишався безпорадним, споглядаючи, як Едуард важко вибирався зі свого стану. Це було важкою і виснажливою справою, а найгіршим було те, що він нічого в цьому не розумів. Інколи йому здавалося, що він починає розуміти міміку чи бажання юнака, але ці

прояви зникали ще до того, як Альберт знаходив їм чітке пояснення. (Слід нагадати, що Альберт ніколи не був кмітливим, і той прикрий випадок, що з ним стався, нічого змінити не зміг.)

Едуард страшенно мучився. Він стогнав і корчився так сильно, що довелося прив'язати його до ліжка. Аж тоді Альберт зрозумів, що окрема палата була надана їм не для зручності пораненого, а для того, щоб інші не страждали впродовж цілого дня від його постійних стогонів. Чотирьох років війни було недостатньо, щоб подолати його безмежну наївність.

Альберт ламав собі руки, слухаючи, як його товариш страждає, а його крики, стогони та зойки за цей час проходили цілу гаму відтінків, яку тільки може виявляти людина на межі між болем та божевіллям.

Колись нездатний відстояти свою думку перед шефом у банку, Альберт раптом перетворився на палкого захисника. Йому вдалося переконати персонал, що пошкоджене снарядом обличчя – це вам не дрібниці. Йому ж то вдалося легко відбутися, тому й хотілося самому стати корисним. І справді, він зміг переконати без зайвої патетики молодого хірурга, що в очікуванні транспортування Едуарду все ж треба приписати морфін, щоб полегшити його страждання (за умови регулярного дотримання постійно зменшуваної дози). Хто б міг подумати, що Едуарду доведеться залишитися тут і надалі, адже його стан вимагав негайного і спеціалізованого догляду, а отже – термінового трансферу.

Саме завдяки морфіну повільне видужування Едуарда було не таким болючим. Його перші відчуття були суперечливими: холод або тепло, важкі для сприйняття звуки, незнайомі для розпізнавання голоси. Але найбільше виснажували болі у верхній частині тіла, що хвилями прокочувалися від грудей, викликаючи серцебиття та перетворюючись на справжню муку відповідно до того, як закінчувалася дія морфіну. Голова його була, як резонаторна коробка, а кожна хвиля закінчувалася важким і глухим ударом,

схожим на звук, з яким причалює до берега корабель, ударяючись бортом об пристань.

Права нога, покалічена смертоносною кулею, також давала про себе знати, вона ще більше постраждала тоді, коли він рятував Альберта. Але і цей біль приглушувався дією наркотиків. Він ніби відчував, що нога є, – не ціла, але від якої ще можна чекати такої-сякої функції, враховуючи, що вона побувала в жахливій бійні. Сприйняття реальності ще довго було туманним, з якимись пливкими образами. Едуард жив у цьому хаотичному, маячливому світі, де чергувалася суміш почутого, побаченого чи пережитого ним колись.

Його розум змішав реальність та картини так, ніби життя було ще одним витвором, різновидом мистецтва в його уявному музеї. Швидкоплинні образи з картин Боттічеллі, жах заскоченого укусом ящірки хлопчача Караваджо, а за ними – обличчя продавщиці овочів з вулиці Мартір, чия поважність так колись вразила Едуарда, або невідь-чому – ледь рожевуватий накладний комірець його батька...

А з-поміж усього цього різноманітного видовища, повсякденних банальностей, голих або войовничих персонажів Босха нав'язливо вривалося «Походження світу». Він бачив цю картину крадькома лише один раз, в одного друга сім'ї. Це було ще до війни, коли йому ледь минуло одинадцять чи дванадцять років. Він тоді ще навчався в школі Св. Клотильди. От уже хвойда вийшла, та Клотильда, донька Гільперіка і Агріппіни! В яких тільки позах Едуард її не малював: і пригріту своїм дядьком Годегізелем, і осідлану Хлодвігом. А от вона, десь у 493 році, тішить короля Бургундії та треться сідничкою коло Ремі, єпископа Реймса. (За що його втретє і вже остаточно вигнали.) Всі потай визнавали, що для його віку – це таки дуже вдалі малюнки, але ж кого він узяв у якості моделей, та ще й усі оці шокуючі деталі... Батько, який сприймав подібне «мистецтво» як збочення або різновид сифілісу, лише зціпив зуби. Що ж, навчання в попередніх школах закінчувалось для Едуарда однаково. Та ще й із таким батьком.

Власне, Едуард завжди виражав себе в малюнку. В кожній школі на кожного викладача рано чи пізно з'являлася карикатура з метр завбільшки на чорному тлі. Та ще й підписана своїм ім'ям – Перікур, якому було на все начхати. Роками його натхнення, сконцентроване на житті шкіл, куди його батько влаштовував завдяки своїм зв'язкам, збагачувалося новою тематикою.

Згодом почався так званий «святий період» його творчості. Він завершився сценою з панною Жюсте, вчителькою музики, яку він зобразив із заповзято виставленою головою Олоферна (напрочуд схожою на голову вчителя математики, пана Ляпурса). Усі знали, що між тими двома щось є. До самого їх розриву, символом якого і стала ця мила сцена обезголовлення, завдяки «хроністу» Едуарду на стінах чи аркушах паперу з'являлися малюнки ризикованих епізодів (які вилучали та потай захоплювалися самі викладачі, перед тим як передати їх пану директору). Ніхто не полишав нагоди дошкулити нудному математику саркастичним зауваженням щодо його завидної чоловічої гідності. Едуардові тоді було лише вісім років. Ця сцена коштувала йому виклику до директора. І «бесіда» нічим не допомогла. Бо, коли керівник престижного закладу, вимахуючи малюнком, наполегливо бентежив дух Юдіфі, Едуард зробив побіжне зауваження, що молода жінка дійсно тримає відрубану голову за волосся. Але сама голова лежить на таці, і точніше було б зобразити Саломею з головою св. Іоанна Хрестителя замість Юдіфі з головою Олоферна. Едуард до всіх своїх добродійностей був ще неабияким педантом (з рефlekсами дресированого собаки, що ще більше дратувало).

Безперечно, найплідніший час його творчості (можна сказати, момент розквіту) почався в період мастурбацій, коли його картини показували всю безмежність його уяви та винахідливості. Едуардові «фрески» зображали життя працівників школи аж до прислуги, яка таким чином удостоїлася честі стати персонажами поряд із викладацьким складом в його композиційно багатих творах, де велика кількість персонажів дозволяла показувати весь спектр

найоригінальніших сексуальних конфігурацій. Глядачі сміялись, бо, оглядаючи ці еротичні фантазії, вони мимоволі задумувались над своїм життям, бо найбільш розсудливі виявляли дивну схильність (як би делікатніше сказати) до сумнівних зв'язків.

Едуард постійно малював. Його витвори називали богохульством, бо він обожнював шокувати і не пропускав жодної можливості. Але той сюжет зі святою Клотильдою в содомії з реймським єпископом справді став ганьбою для школи (і для його батьків також). Це вже було занадто. Батько, звичайно, чимало заплатив, щоб уникнути скандалу. Але залагодити конфлікт повністю не вдалось. Сodomський гріх вибачати не можна. Проти Едуарда ополчились усі, окрім кількох друзів та сестри Мадлен, яких це просто смішило. Мадлен смішило не тільки те, що єпископ товче Клотильду – це давно відома історія. Вона уявила, з яким обличчям на це подивився директор, отець Губер, – оце справді було щось. Мадлен також училася в школі Св. Клотильди в дівчачому корпусі і прекрасно все розуміла. Мадлен дуже смішила відвага Едуарда, його вічні кпини, вона тоді ніжно куйовдила його волосся. Однак треба було, щоб він правильно усе розумів. Бувши набагато молодшим, ніж вона, він уже був такий метикований... Вона смикала його за чуба так енергійно, що він сміючись мусив просити пощади. Але усе те тато не мав би бачити.

Попри все те, Едуард успішно закінчив навчання, бо його батьки були багатими. Правда, часом усе відбувалось не так гладко. Пан Перікур перед війною заробляв шалені гроші, він був із тих, які вміли заробити на кризі (ніби для таких, як він, ці кризи і виникали). З мамою про гроші ніколи не говорилося, це було зайвим, це як питати про те, звідки в морі сіль. Але мама померла молодою через хворобу серця, і тато залишився сам за штурвалом. Заклопотаний своїми справами, він делегував виховання своїх дітей престижним школам, вчителям та наставникам. Одне слово – персоналу. Едуард був дуже обдарованим хлопцем, це було очевидно усім. Його надзвичайним вродженим талантом до малювання були вражені

навіть викладачі Академії мистецтв (а додайте до цього ще його надзвичайне везіння). Що ще треба? Можливо, тому він постійно тримався так виключно. Знав-бо, що нічим не ризикує, і все буде залагоджено. Така самовпевненість розбещує, бо можна говорити все, що хочеш, і як хочеш. І це додає впевненості – чим більше ризикуєш, тим більше вивчаєш можливості своєї протекції. Пан Перікур і справді витягував свого сина зі всіх складних перипетій, але він це робив для себе самого, адже потерпав за своє незаплямоване ім'я. І це не було так легко, бо Едуард був ходячим лихом, він провокував скандали. Все закінчилось тим, що батько повністю втратив інтерес до синовій долі та майбутнього. Едуард скористався цим, щоби вступити до Академії мистецтв. З люблячою і дбайливою сестрою, впливовим батьком, який відхрещувався від нього на кожному кроці, та беззаперечним талантом у Едуарда було все необхідне для успіху. Зрозуміло, що все сталося зовсім не так, але на кінець війни ситуація була саме такою.

Окрім сильно пошкодженої ноги, Альберт про все це нічого не знав, хоча днював і ночував над ним, міняв білизну. Єдине, що йому було відомо, – це те, що яким би усе не було до того, але траєкторія орбіти Едуарда Перікура різко змінилася 2 листопада 1918 року.

А ще Альберт розумів, що Едуардова права нога стане незабаром його власною морокою.

Отже, Альберт проводив увесь свій час поруч із товаришем, добровільно допомагаючи медсестрам. Їхнім завданням було запобігти ризику зараження, а ще – годування через зонд (йому можна було давати суміш із молока, збитих яєць або м'ясного бульйону). Решту робив Альберт сам. Коли не треба було витирати чоло вологим рушником або поїти Едуарда з ювелірною точністю, він його перебинтовував (зціпивши зуби та затиснувши носа, дивлячись кудись вбік, знаючи, що від цієї роботи може залежати майбутнє товариша).

Отож його увага цілком і повністю була поглинута тим, як знайти спосіб дихати так, щоб не рухалося жодне пошкоджене ребро. А ще

пильно доглядати за товаришем, очікуючи на приїзд машини для транспортування.

За такими заняттями він повсякчас згадував, як раптом побачив Едуарда Перікура, що майже лежав на ньому, коли сам він воскресав із мертвих. А нав'язливим і страхітливим спогадом була зловісна тінь клятого лейтенанта Праделя. Він годинами уявляв, що зробить із ним, коли той постане на його шляху. Він знову бачив, як Прадель штовхає його до вирви на полі бою, майже фізично відчуваючи, як та вирва від снаряда поглинає його. Йому ще важко було надовго зосередитися, бо його думки ще не могли прийти до нормального ритму.

Потроху повертаючись до життя, він дійшов висновку, що той його намагався вбити.

Це звучало в голові якось дивно, але небезпідставно, адже світова війна – це назагал спосіб масового винищення континенту.

Але усе це начебто не було адресоване спеціально йому. Спостерігаючи за Едуардом Перікуром, Альберт інколи знову переживав гострі моменти, коли повітря бракувало, а злість починала наростати. (Ще два дні по тому він сам був готовий вбивати. По чотирьох роках війни такий час настав.)

На самоті він часто думав про Сесіль. Вона якось віддалилась. Інтенсивність недавніх подій перенесла Альберта в інше життя. Але ніяке життя для нього не мало сенсу без Сесіль, він повсякчас повертався до неї в своїх спогадах. Або роздивлявся на фото кожну дорогу для нього рисочку – повіки, ніс, губи, підборіддя, отой неповторний ротик – як вона без нього може існувати? Її в нього точно відберуть. Якось хтось прийде і вкраде її. А може, вона піде й сама. Бо зрозуміє, що Альберт не є зрештою чимось особливим. А от дівчина з такою вродою... І ці думки вбивали. Він тоді переживав дуже тяжкі години. І все через свою невдатність. Тоді він виймав аркуш паперу та пробував написати їй листа. Може, все розповісти? Але вона, мабуть, хоче єдиного: щоб ця війна нарешті закінчилася, і щоб про неї перестали навіть говорити.

Коли він думав про те, що напише Сесіль або своїй матері (спочатку, звичайно, Сесіль, а потім, якщо буде час, – матері), коли він не виконував обов'язків медбрата, Альберт знову поринав у тяжкі спогади.

Наприклад, згадував кінську голову, поруч з якою був у завалі. Дивно, що згодом вона перестала здаватися йому такою страшною. Навіть нестерпний сморід він неї, який він востаннє вдихнув, щоб вижити, вже не здавався йому таким гидким та нудотним. Зловісна тінь Праделя, що височів над ним на краю вирви, поставала чіткою, як на фотографії. Натомість стиралися та розмивалися риси кінської голови (а він чомусь хотів зберегти їх). Попри всі його зусилля, ця картина зникала, викликаючи в Альберта тривожне почуття втрати. Час підсумків ще не настав, але вже прийшло розуміння, що багато чого не повернути. Всі ці чоловіки, що чотири роки скніли під пострілами, так і не зможуть в прямому значенні слова піднятися на повен зріст. Вони ходитимуть довіку зігнутими під цим невидимим тягарем на своїх плечах. Як і вони, Альберт відчував, що певних речей вже ніколи не повернеш, як не повернеш і спокою. Вже кілька місяців, з часу першого поранення при Соммі, відтоді, коли він, будучи санітаром, безкінечними ночами збирав на полі бою поранених і горбився, боячись випадкової кулі, і зараз, повернувшись з того світу, він майже постійно відчував безкінечну вібрацію моторошного страху, який у ньому поселився. То були й виснажливі наслідки завалу. Щось із ним сталося ще там, під землею. Його тіло ніби вибралося на поверхню, але частина його самого – полоненого та присипаного землею – залишилася заблокованою внизу. Це було видно по його тілу, із жестикуляції, читалось в його погляді. Тривожно висунувшись з кімнати, він прислухався до звуку кроків, завжди завбачливо просовував голову в двері перед тим, як їх відкрити, ходив, тримаючись ближче до стіни. Йому постійно здавалося, що хтось за ним стежить, він придивлявся до співрозмовників, готовий відразу ж утекти, якщо раптом щось підозріле... Його насторожений погляд постійно бігав.

Біля Едуарда йому хотілося дивитися крізь вікно, бо атмосфера палати його пригнічувала. Він завжди був в очікуванні небезпеки, нікому і нічому не вірив. І знав, що відтепер так буде завжди. Тепер він так і житиме з почуттям тваринного страху, ніби упосліджена людина, яка раптом зрозуміла, що з цією новою хворобою доведеться співіснувати. І це його найбільше гнітило.

На друга морфін подіяв, навіть його регулярно зменшувані дози. Едуарда кололи кожні п'ять-шість годин. Він більше не корчився від болю, а палата не звучала більше, як резонатор скигління від дикого болю та стогонів, від яких холоде кров. Коли не дрімав, він ніби був у забутті, але його і надалі прив'язували, щоб часом він не спробував торкатися відкритих ран.

Альберт і Едуард ніяк не спілкувалися, вони бачили одне одного, погляди перетиналися, Альберт іноді посміхався до друга, але не більше. Едуард Перікур був таким же страждальцем, як і інші, ніби й близький, але і невідомий. А зараз для Альберта він був суцільною дивною загадкою.

Наступного дня після їхнього прибуття Альберт завважив, що речі Едуарда лежать біля дерев'яної шафи, двері якої поскрипували та відкривалися від найменшого протягу. (Будь-хто міг зайти і що-небудь поцупити.) Альберт вирішив їх сховати. Схопивши торбу, де мали бути його особисті речі, Альберт усвідомив, що не стримався би перед спокусою заглянути всередину. Він не зробив цього з поваги до Едуарда. Але була й інша причина. Це нагадало б йому звичку власної матері. Пані Майяр постійно копирсалася в його речах. У дитинстві Альбертові доводилося завбачливо приховувати свої малі секрети та скарби. Але пані Майяр рано чи пізно знаходила їх і, вимахуючи знайденим, виливала на малого весь тягар своїх докорів. Якесь фото велосипедиста, вирізане з «Ілюстраціон», чи віршики, переписані з антології, чотири квитки і камінець, виграні в Субіз під час перерви, – кожен «секрет» вона сприймала як злочин. А коли у неї було до того особливе натхнення, то вона, вимахуючи

якоюсь поштівкою з зображенням дерева Робінзона в Тункіні, подарованою Альберту приятелем, могла безперервно і гаряче проголошувати монолог про невдячних дітей, про егоїзм свого власного сина та її гаряче бажання якнайшвидше приєднатися до свого бідолашного чоловіка, щоб їй нарешті стало легше. (Далі можете здогадатися самі.)

Ці гнітючі спогади випарувалися вмиль, лиш Альберт відкрив торбу. Він натрапив на скріплений шпилькою зошит із потертою обкладинкою, з великою кількістю малюнків, виконаних олівцем. Від подиву Альберт аж присів навшпиньки там, де й стояв, загіпнотизований сюжетами. Деякі з них були просто накреслені, деякі добре опрацьовані, з темними тінями, замальовані тонкими, як рясний дощ, штрихами. Загалом там була десь сотня рисунків, намальованих там, на фронті, в окопах. Скажімо, різноманітні повсякденні сюжети: ось солдати пишуть листи, ось один із них запалює люльку, тут вони сміються з якогось жарту, ось готуються до атаки, а тут просто їдять і п'ють. Поспіхом накреслена лінія перетворювалася на виснажене обличчя молодого солдата. А тут ось уже не якась лінія, а чиєсь пригнічене обличчя з тугою в очах... Це було вражаюче. Легко, ніби побіжно, найменший штрих олівця схоплював основне: страх, знесиленість, очікування, зневіру і виснаження. Цей зошит був ніби маніфестацією фатальності.

При його перегляді в Альберта стискалося серце. Бо серед усього цього не було жодного мертвого, жодного пораненого, жодного трупа. Лише живі. Найстрашніше було те, що ці малюнки кричали: на всіх цих людей чекає лише одне – смерть...

Він прибрав, ледь переглянувши, Едуардові речі.

5

Молодий лікар наполог на зменшенні дози морфіну, бо так не можна було далі продовжувати. Цей наркотик викликає звикання, і це неминуче спровокує ускладнення. Отже, треба припиняти. Наступного дня після операції він зменшив дозу.

Едуард, який трохи приходив до тями, починав жахливо страждати при кожному пробудженні. Альберт не міг зрозуміти, чому його товариша досі не транспортували до Парижа.

Молодий лікар, до якого Альберт звернувся із цим запитанням, безсило махнув рукою, а потім пошепки сказав:

– Я теж не розумію, його мали би відправити вже три доби тому. Певна річ, у нас постійні проблеми з транспортом. Але це недобре, що він тут залишається...

У нього був дуже заклопотаний вигляд. Відтоді Альберт зосередився на єдиній меті: будь-якою ціною пришвидшити відправку товариша.

Він розривався, випитуючи медсестер, які крутилися, як білки в колесі, хоч у шпиталі було вже загалом спокійніше. Його спроби ні до чого не призводили, бо це був військовий шпиталь (тобто місце, де щось знати наперед практично неможливо, навіть те, хто там керує).

Він знов повертався до Едуардового ліжка, чекаючи, коли той засне. Решту часу ходив по кабінетах, вештався біля головного корпусу, навіть ходив у мерію.

Одного разу, повернувшись, він застав у коридорі двох військових. Нова уніформа, чисто поголені обличчя, впевнені рухи – то вочевидь прийшли з генерального штабу. Один із них вручив Альберту лист із печаткою, а другий, певно, щоб надати ситуації більшої ваги, виразно поклав руку на свій пістолет (у цей момент Альберт подумав, що для його постійної тривоги таки є причини).

– Ми заходили, – сказав перший і показав пальцем на їхню кімнату. – Але потім вирішили зачекати ззовні. Бо той запах...

Альберт зайшов у палату і кинув листа, якого він вже почав відкривати. Спершу треба оглянути Едуарда. Уперше після прибуття хлопець лежав майже з відкритими очима, зіпершись на дві подушки, які, напевне, йому поклала під спину мимохідь сестричка. Із схованими під покривалом прив'язаними руками, він ритмічно похитував головою і видавав звук, схожий на глухе гарчання, що завершувалось булькотінням. При такому описові, можливо, і не скажеш, що його стан покращився. Але досі Альберт спостерігав лише тіло, яке стогнало в спазмах болю або провалювалося в напівкоматозний стан. Те, що він бачив тепер, виглядало вже краще.

Важко сказати, який таємничий зв'язок виник між двома чоловіками за ці останні дні, поки Альберт спав у кріслі поруч. Але як тільки Альберт поклав руку на край ліжка, Едуард різко витягнувся в своїх ременях та зміг ухопити його за руку і стиснути її з неймовірною силою. В цьому русі було стільки всього, що важко передати. У ньому змішалися і страх, і полегшення, і запитання, і відповіді двадцятитрирічного юнака, пораненого на війні, невпевненого в своєму стані й такого стражденного, що неможливо було визначити, що його болить найбільше.

– Ну от ти й прокинувся, старий, – сказав Альберт, вкладаючи в слова якомога більше підбадьорення.

Голос за спиною змусив його сіпнутися:

– Треба їхати...

Альберт обернувся.

Солдат простягав йому листа, піднятого з підлоги.

Йому треба було чекати ще чотири години, сидячи в коридорі на стільці. Достатньо часу, щоб обдумати всі можливі причини, з яких такий рядовий солдат, як він, викликаний до генерала Морію. Від військової нагороди (пропустимо цю вигадку) до обговорення стану Едуарда уява малювала все.

Результат годинних роздумів в один момент розсипався за секунду, коли в кінці коридору він угледів знайомий силует лейтенанта Праделя. Офіцер пильно дивився на нього, наближаючись недбалою ходою. Альберт відчув, як клубок підкочується йому до горла, від ледве стримував нудоту. Лейтенант рухався з такою ж швидкістю, як тоді, коли штовхнув його у вирву. Як тільки вони порівнялися, лейтенант різко розвернувся, постукав у двері кабінету приймальні генерала, за якими тут же і зник.

Щоби впоратися з собою, Альберту було потрібно хоч трохи часу, але його не було. Двері знову відкрилися, хтось гаркнув його ім'я. Він похитуючись зайшов у святая святих, там пахло коньяком та сигарами (можливо, уже готувалися святкувати близьку перемогу).

Генерал Морійо виглядав, як людина дуже поважного віку, і схожий був на одного з тих стариганів, що відправили на смерть цілі покоління майбутніх дітей та внуків. Якщо поєднати в одне портрети Жоффре і Петена, Нівеля, Галлієні та Людендорфа – то вийде такий от Морійо з вусами моржа та червонуватими очима мисливця, глибокими зморшками та вродженим почуттям власної значущості.

Альбертові відібрало мову. Дивлячись на генерала, важко було сказати, чим він займається, – розглядає папери чи дрімає. Як той Кутузов, він сидів за своїм столом, поглинутий паперами. Перед Альбертом стояв лейтенант Прадель, жодна жилка на його лиці не сіпнулася, коли він прискіпливим поглядом зиркнув на солдата з голови до п'ят. Тримаючи руки за спиною, як інспектор, він трохи похитувався на розставлених ногах. Альберт зрозумів це німе послання і виструнчився. Він тримався ще невпевнено, хотілося зігнутихся, боліли нирки. Тиша виснажувала. Нарешті «морж» підвів голову. Альбертові здавалося, що він ще більше зіщулився. Якщо так триватиме і далі, то його скрутить, як того акробата в цирку. Генерал міг би дозволити йому стати «вільно», але він прискіпливо дивився на Альберта, пошкрябав собі потилицю і знову втупив очі в документ.

– Рядовий Майяр... – вимовив він нарешті.

Альбертові слід було відповісти: «Слухаю, пане генерале», або щось схоже. Але як би повільно не говорив генерал, Альберт був ще повільнішим. Генерал подивився на нього.

– У мене тут рапорт... – почав він знову. – У якому йдеться про те, що під час атаки вашого загону 2 листопада ви пробували самовільно уникнути виконання свого обов'язку.

Ось цього Альберт не врахував. Він припускав будь-що, але не це. Генерал читав далі:

– Ви сховалися «у вирві, утвореній вибухом снаряда, щоб уникнути своїх обов'язків...». Тридцять вісім ваших товаришів полягли під час цієї атаки. Полягли за батьківщину. Ви – жалюгідний солдат, Майяре. Більше того, скажу вам, що я насправді про вас думаю: ви – покидьок!

Альбертові стало так важко, що він аж заплакав. Тижнями він мріяв про кінець цієї війни, і отак вона для нього закінчується...

Генерал Морійо продовжував свердлити його поглядом. Він справді вважав таке боягузтво ницим. Його дратував цей зіщулений нещасний солдат, в якому втілювалась вся безвольність.

– Але ми тут не займаємось дезертирами. Моя справа – це війна, розумієте? Ви, рядовий Майяре, постанете перед військовим трибуналом, перед воєнною радою.

Альберт більше не міг триматися струнко. Руки, опущені вздовж штанів, почали тремтіти. Це – кінець... Історії про дезертирів та про солдат, які самі себе ранили, щоб не йти на фронт, усім відомі й не нові. Він багато чув про воєнну раду, особливо в 1917 році, коли Петен взявся наводити порядок у тому бардаку. Невідомо навіть, скількох тоді відправили на смерть, бо за дезертирство трибунал ніколи не милував. Хоч насправді розстріляних було не так і багато, але всі вони померли однаково швидко. Швидкість виконання покарання є частиною покарання. Отже, Альбертові залишилось жити три дні. (Це в найкращому випадку.)

Але він мусить пояснити, що це – помилка! Та Прадель чіпко свердлить його своїм поглядом, і це виключає будь-яку надію...

Це вже вдруге він прирікає Альберта на смерть. Є якийсь шанс вижити засипаним у земляному завалі, але не поставши перед воєнною радою...

По спині та з чола, заливаючи очі, струмочками стікав піт. Він почав ще сильніше тремтіти і повільно мочитися прямо там, де стояв. Генерал і лейтенант дивилися на мокру пляму, яка збільшувалася на штанах.

Альберт не міг дібрати слів. А генерал зрозумів це як виклик (він знався на викликах, він же генерал).

– Лейтенант д'Олней-Прадель вказав тут, що чітко бачив, як ви кинулися в ту яму. Чи не так, Прадель?

– Чітко бачив, пане генерале. Абсолютно точно.

– То як, рядовий Майяре?

Альберт мовчав. Не тому, що не міг дібрати слів, – йому просто відібрало мову. Він вичавив з себе лише:

– Це не так...

Генерал насупив брови.

– Як це не так? Ви брали участь в атаці до самого її кінця?

– Е-е-е, ні...

Тут треба було сказати: «Ні, пане генерале», але в такій ситуації думати про все разом неможливо.

– Ви не брали участі в атаці до самого кінця! – закричав генерал, гримнувши кулаком по столу. – Бо на той час стрибнули у вирву! Чи не так?

(Як можна далі про щось говорити, коли генерал ще й б'є кулаками по столу...)

– Так чи ні, рядовий Майяре?

– Так, але...

– Звичайно, що так! Лейтенант Прадель вас чітко бачив, адже так, Прадель?

– Так, пане генерале, бачив чітко.

– Ваше боягузтво не можна пробачити, рядовий Майяре...

Генерал підняв пальця.

– Ви мало не загинули через своє боягузтво. Але вам покари не уникнути.

У житті кожного трапляються моменти істини. Вони бувають рідко, звичайно. В житті Альберта Майяра саме такий і настав удруге. У наступні слова він уклав усю свою відвагу:

– Це несправедливо.

Оту фразу, як спробу щось пояснити, генерал Морійо міг би легко відкинути, але... Він замовк, схиливши голову, і здавалося, задумався. Прадель спостерігав за сльозою, що бриніла на кінчику Альбертового носа, той не мав можливості її витерти, закам'янілий в своїй позі. Краплина скочувалася повільно, дрижала, витягувалася, не наважуючись впасти. Альберт голосно шморгав, але краплина не здавалася. Це вивело генерала зі ступору.

– Але... ваша попередня служба була непоганою. Не розумію... – підсумував він, безсило опускаючи плечі.

Щось сталося, але що?

– Навчання в підготовчому таборі Мейлі? – прочитав генерал. – Марна... тааак, – він схилився над паперами.

Альбертові було видно лише ріденьке сиве волосся, крізь яке проглядала рожева шкіра черепа.

– Поранений на Соммі... тааак... Ага, ще й Есні! Військовий санітар, тааак, е-е...

Генерал стріпнув головою, як мокрий папуга.

Краплина на носі Альберта нарешті впала на підлогу. Це штовхнуло його думку до нового відкриття: це просто гра.

Генерал випробовує його.

Думки Альберта починали намацувати шлях, до нього повернулася здатність обдумувати те, що вже сталось, і відбувається прямо зараз. Коли генерал підвів на нього очі, він уже знав, він зрозумів, – і рішення начальника не було для нього сюрпризом:

– Я врахую ваші попередні заслуги, рядовий Майяре...

Альберт голосно передихнув. Прадель спіймав облизня! Його спроба натиснути на генерала могла би дати результат. Якби все

вийшло, він таким чином позбувся б Альберта як небажаного свідка. Досадно, що зараз не розстрілюють. Прадель – умілий гравець. Він нахилив голову, ледве стримуючи своє роздратування.

– У сімнадцятому, бачу, ви були молодчагою! – повернувся до свого генерал. – Але зараз...

Він розгублено здвигнув плечима. Відчувалося, що він сумнівається. Для військового такого рангу кінець війни – найгірше, що може бути. Він шукав рішення, ламав голову, але мусив прийняти як кричущий факт дезертирство за кілька днів до перемир'я. Хоча це вже не стане причиною для розстрілу. Це вже не актуально. Цього ніхто не зрозуміє. Це вже навіть матиме небажані наслідки.

Життя Альберта досі висіло на волосині. Але, схоже, його не розстріляють, бо це вже не популярно зараз.

– Дякую, пане генерале... – вичавив він.

Морійо сприйняв ці слова як втручання долі. За інших обставин подякувати генералу – це образити його, але зараз...

Отже – справу вирішено. Морійо втомлено і водночас розчаровано махнув рукою. Це для нього невдача.

– Ви вільні!

Але що з солдатом? Той не зрушив з місця. Ледве уник розстрілу, але, здається, йому того замало?

– Я хотів би доповісти, пане генерале... – каже він.

– А що ще?

Цікаво, йому подобається ця раптова спроба «доповісти». Якщо йому доповідають – значить, він ще того вартий. Він зацікавлено підвів брови, ніби підбадьорював поглядом і чекав. Поряд із Альбертом раптом напружено виструнчився Прадель (вони ніби помінялися місцями).

– Я хотів би ініціювати розслідування, пане генерале! – повторив Альберт.

– Що? Чорт забирай, яке розслідування?

Адже він любив доповіді, але ненавидів розслідування. Він же генерал.

– Це стосується двох солдатів, пане генерале.

– А що з ними, з тими солдатами?

– Вони загинули, пане генерале. І слід би дізнатися, яким чином.

Морійо насупив брови. Він не любив підозрілих смертей. На війні треба вмирати гідно, героїчно й остаточно (саме тому поранених терплять, але не так щоб любити).

– Чекайте, чекайте... – тремтячим голосом перебив Морійо. – А хто вони, ті солдати?

– Це солдат Гастон Грізоньє та солдат Луї Терйо, пане генерале. Нам треба дізнатися, як вони загинули.

Оце «нам» було сказано з притиском і дуже спокійно. (Зрештою, він має, що сказати.)

Морійо кинув ошелешений погляд на Праделя. Той виструнчився.

– Ці двоє зникли безвісти на висоті 113, пане генерале, – відповів лейтенант.

Альберт був вражений.

Безвісти? Він же бачив їх на полі бою – абсолютно мертвих! Він навіть перевертав старого і чітко бачив сліди від куль. Це неможливо...

– Отже, вони зникли, так, Праделю?

– Абсолютно так! Зникли, пане генерале.

– Себто, – закрихтів стариган, – ви ж не збираєтесь морочити мені голову зниклими, га?

Це вже було не запитання – це був наказ. Його все це дратувало.

«Що це ще за дурня?» – бурмотів він сам до себе.

Але йому треба було трохи певності.

– Га, Праделю? – раптом скинувся він.

(Ясно, буде підтримка.)

– Абсолютно точно, пане генерале, не треба вам морочитися тими зниклими.

– Ну от, – резюмував генерал, дивлячись на Альберта.

Прадель пильно не спускав з нього ока. І тінь посмішки пробігла по його лиці.

Альберт геть знесилився. Все, чого він зараз хотів, – це кінця війни, щоб швидше повернутись до Парижа. Бажано цілим. Віддавши честь (він не клацнув каблуками, а лише трохи підняв палець до голови, як робітник, що закінчив тяжку роботу і тепер може повертатись додому). Уникаючи погляду лейтенанта, він уже стрімко біг коридорами, гнаний блискавичною інтуїцією. Весь захеканий, він залетів у палату.

Едуард не змінив пози, але прокинувся відразу. Кінчиком пальця він показав на вікно біля ліжка. В палаті і справді стояв жахливий запах. Альберт трохи відкрив вікно. Едуард слідкував за його рухами, показуючи жестом: «ширше», або «ні, менше», «ще трошки ширше». Альберт старався, ширше відкриваючи віконницю, а коли зрозумів, то вже запізно. Едуард хотів поворошити язиком, але виривалось лише якесь клекотіння.

Адже він нарешті побачив своє відображення у вікні, як у дзеркалі.

Снаряд повністю зніс йому нижню щелепу – під носом було порожньо, проглядалося горло, піднебіння, верхні зуби, а внизу – суцільне місиво, клапті розірваної шкіри, язика немає, видно довгу і вологу трахею.

Едуарду Перікуру було всього двадцять чотири роки.

Він втратив свідомість.

6

Наступного дня близько четвертої години, коли Альберт відв'язав його від ліжка, щоб поміняти постіль, Едуард хотів викинутися з вікна. Але, встаючи з ліжка, він втратив рівновагу, бо права нога все ще не слухалась, і він звалився на підлогу. Завдяки надлюдській силі волі йому таки вдалося підвестися. Виглядав він як привид. Важко дотягшись до вікна, з витріщеними очима, він простягав руки та завивав від туги та болю. Альберт стиснув його в своїх обіймах і також заплакав, погладжуючи його по голові. Він відчував до Едуарда якусь батьківську ніжність. Більшу частину часу він заповнив розмовами, щоб уникнути мовчанки.

– Генерал Морійо, – розказував він, – такий собі старий придурок, знаєш? Хоча генерал все ж таки... Уяви, він мало не відправив мене на воєнну раду. А отой Прадель, падлюка...

Альберт усе говорив і говорив. Погляд Едуарда був згаслим, і незрозуміло було, чи він хоч розуміє, про що йшла мова. Зменшення доз морфіну призвело до того, що Едуард спав уже набагато менше. Отож у Альберта ніяк не виходило походити й дізнатися, де все ж таки той клятий транспорт, що ніяк не приїде? Коли Едуард починав стогнати, він уже не міг зупинитися, це тривало доти, поки не приходила медсестра, щоб зробити йому укол.

По обіді наступного дня, коли знову не приїхала машина (невідомо, запланована вона була чи ні) – Едуард зойкав так, ніби помирав. Видно, йому було дуже боляче, відкрита горлянка була насиченого червоного кольору, і в деяких місцях був помітний застоюний гній – запах ставав усе нестерпнішим.

Альберт вийшов з кімнати і побіг до медсестринської. Нікого. Кинув у порожній коридор: «Є хто-небудь?» Нікого. Вже було зібравшись вертатися, він раптом зупинився. Та ні, він не зможе... Але чому б і ні? Він роззирнувся навсібіч, у вухах ще лунали крики

товариша, це його підштовхувало. Він зайшов у кабінет, знаючи віддавна, де знаходиться те, що йому треба. Схопив ключ у шухляді справа, відкрив дверцята шафи. Йому потрібен шприц, а ще спирт та ампули морфіну. Якщо його зловлять – довго не розбиратимуться, це ж крадіжка військового майна! Перед очима виникла постать генерала Морійо та зловісна тінь лейтенанта Праделя...

«Хто тоді опікуватиметься Едуардом?» – з боєм подумав він. Але ніхто не прийшов. Альберт вислизнув з кабінету, притискаючи до себе вкрадене. Він не знав, чи робить правильно, але оті крики... вони були нестерпними.

Перша ін'єкція була випробовуванням. Він часто допомагав медсестрам, але зараз усе довелося робити самому... Міняти постіль, жити в цьому пеклі, а тепер от ще й робити ін'єкції... Утримати хлопця, який кидається у відкрите вікно, – це вже неабищо, – думав він, готуючи шприц. А ще мити йому зад, нюхати сморід, а тепер колоти його – куди він уплутується?

Все пройшло не так уже й страшно. Підперши кріслом дверну ручку, щоб ніхто часом не зайшов, Альберт старанно розраховував дозу (вона мала би співвідноситися з наступною, яку зробить уже медсестра).

– От і добре, тепер тобі стане набагато легше...

І справді, йому полегшало. Едуард розслабився і заснув. Навіть поки той спав, Альберт продовжував з ним говорити. А ще думав про той примарний трансфер. І прийшов до висновку, що треба діяти з самого початку, себто піти в кабінет персоналу.

– Коли ти заспокоюєшся, – говорив він сплячому товаришу, – мене це навіть дивує. Але я не впевнений, що ти будеш розсудливим...

Йому нічого не залишалося, як знову прив'язати Едуарда до ліжка.

Покинувши палату й оглядаючись, він уздовж стіни кинувся бігти в розвідку, щоб якомога менше часу бути відсутнім.

– Оце так заявочка! – сказав капрал.

Його звали Гросжан. Кабінет персоналу був маленькою кімнаткою з крихітним віконцем. Тут було повно шаф, які ламалися під вагою тек на зав'язках. А за одним із двох столів, потопаючи в документах, списках, звітах, сидів пригнічений капрал Гросжан.

Він відкрив грубезну реєстрову книгу, вказівним пальцем, жовтим від тютюну, пройшовся по списку і пробурчав:

– Скільки поранених у нас тут – можеш собі уявити?...

– Можу.

– Що можеш?

– Можу уявити.

Гросжан підвів голову від своєї книги і прискіпливо на нього подивився.

Альберт подумав, що бовкнув зайве, і як тепер виправдатись? Але Гросжан знову потонув у своїх паперах.

– Чорт, я його знаю... Перікур?

– Точно, – сказав Альберт.

– Та знаю, що точно, але де він, той клятий...

Раптом він вигукнув:

– Є!

Щойно він здобув перемогу – це відразу було видно.

– Едуард Перікур! Я чув про нього! От! Я його знав!

Він розвернув книгу до Альберта, підкреслюючи товстим пальцем рядок унизу сторінки. Йому хотілося довести, що він таки має рацію.

– І що? – спитав Альберт.

– Ну от, твій малий є в реєстрі.

Він зробив натиск на слові «реєстр». У його вустах це звучало як вердикт.

– Те, що я тобі й казав! Я знав, я все пам'ятаю, чорти б усе це взяли...

– І що?

Капрал заплющив очі від задоволення і відкрив їх знову.

– Він тут зареєстрований, – постукуючи пальцем по книзі, казав він, – значить, має бути і направлення на транспортування.

– А куди воно йде, те направлення?

– У відділ логістики. А вже вони вирішують там із машинами...

Альбертові тепер треба було навідатись у відділ перевезень. Він уже був там двічі. Але не було там ні реєстраційної картки, ні направлення, жодного документа, який би стосувався Едуарда, – це вже було дивним. Він подивився на годинник. Решту він зробить потім, треба повернутися до Едуарда, напоїти його (йому ж треба багато пити, так казав лікар). Він розвернувся, але щось його зупинило. Чорт, лайнувся він. А може...

– Ти відносиш направлення логістикам?

– Так, – ствердив Гросжан. – Або хтось за ними приходить – по-різному буває.

– А ті, що стосувалися Перікура, хто забирав, не пам'ятаєш?

(Але відповідь йому вже була відома.)

– Так, звичайно. Якийсь лейтенант, не знаю, як його звати...

– Такий високий і худий...

– Точно!

– ...із блакитними очима?

– Саме так!

– Покидьок...

– Ну, цього я тобі вже не можу сказати...

– А оте направлення можна ще раз зробити?

– Це називається дублікатом...

– Гаразд, отой дублікат довго робити?

Гросжан був справді на своєму місці. Він присунув чорнильницю, узяв ручку і, піднявши її догори, сказав:

– Його можна зробити отак...

У палаті тхнуло гнилою плоттю. Едуарда справді треба було терміново забрати. Стратегія Праделя працювала. Він вирішив позбутися проблеми по-своєму. Для Альберта було недостатньо, що він мало не опинився перед воєнною радою. А от Едуард уже був майже на цвинтарі. За кілька днів він би просто згнив. А Праделю не потрібні зайві свідки його «героїзму».

Альберт сам передав дублікат у центр логістики. Йому сказали, що сьогодні вже запізно.

Час тягнувся безкінечно.

Молодий лікар пішов із лікарні. І невідомо, хто прийде на його місце. Залишалися хірурги, інші медики, яких Альберт не знав. Один з них зайшов у палату, трохи постояв і пішов, ніби тут уже все було ясно.

– Коли його заберуть? – спитав у Альберта.

– Якраз вирішується, це все через направлення. Його було зареєстровано, але...

Лікар різко обірвав його:

– Коли? Бо якщо так і далі буде...

– Мені сказали – завтра...

Той скептично підняв очі до стелі. Лікар усякого надивився за своє життя. Він розуміюче схилив голову. Гаразд, ще не все втрачено. Він обернувся до Альберта, поплескав його по плечу.

– І провітріть палату, – сказав він виходячи, – тут можна задихнутись!

Наступного дня від самого світанку Альберт уже чергував біля логістичного бюро. Найбільше він боявся, що по дорозі зустріне лейтенанта Праделя. Той уже зашкодив транспортуванню Едуарда – він на все здатен. Не слід привертати увагу – от що найважливіше. Треба, щоб Едуард якнайшвидше поїхав.

– Сьогодні? – спитав Альберт.

Його відданість розчулювала. Працівник контори захоплювався тим, як Альберт турбувався за товариша. Усім тут зазвичай було на все начхати – більшість оберігали тільки свій зад. А оцей... Ні, не сьогодні. Завтра.

– А о котрій годині?

Працівник довго розглядав свої графіки.

– Ти мусиш зрозуміти – ми заїжджаємо у багато місць збору, – вибач, але так у нас це називають, – сказав він, не піднімаючи

очей. – Санітарна машина має бути тут десь відразу по обіді.

– Це вже точно?

Альбертові захотілося сподіватись. Добре, що вже завтра. Він і сам собі дорікав: ну чому він такий повільний і раніше не здогадався? Стільки часу втрачено... Едуарда вже могли давно перевезти, якби він не був таким придурком.

Завтра.

Едуард більше не спав. Він сидів на ліжку, підпертий подушками, які Альберт позбирав для нього з усіх сусідніх палат, і годинами гойдався, важко стогнучи.

– Тобі боляче, так? – спитав Альберт.

Але Едуард не відповідав. Бо не міг.

Вікно постійно було трохи відкрите. Альберт завжди спав поруч у кріслі, підставивши ще одне під ноги. Він багато кутив, щоб не заснути і наглядати за Едуардом, а ще щоб перебити запах.

– Ти втратив нюх і навіть не уявляєш, як тобі пощастило...

Чорт, а як же він сміятиметься? Людині без щелепи, швидше за все, не доведеться постійно реготати, але все ж таки... – непокоївся Альберт.

– Лікар... – ризикнув він почати.

Була друга чи третя година ночі. Трансфер був запланований на наступний день.

– Лікар казав, що там тобі поставлять протез...

Він не дуже уявляв, що це змінить, говорити про протез нижньої щелепи зараз, може, і недоречно.

Але ці слова ніби розбурхали Едуарда. Він мотнув головою, пролунав якийсь вологий, схожий на булькання, крик. Підняв ліву руку. (Альберт якось не помічав, що той шульга. Переглядаючи потім малюнки з його течки, він наївно себе запитував: як можна так малювати лівою рукою?)

От що треба було йому запропонувати – його папку.

– Хочеш малювати?

Едуард поглянув на нього: так, він хоче папку, але не для того, щоб малювати.

Дивною була ця сцена посеред ночі. Погляд Едуарда був таким чіпким, живим і до божевілля виразним на скаліченому опухлому обличчі. Це було моторошно. Альберта вражало це видовище.

Тримаючи зошит з ескізами на ліжку, Едуард невміло дряпав якісь великі нечіткі карлючки. Він настільки знесилів, що, здавалося, більше не вмів писати, а олівцем водила по папері його затятість. Альберт подивився на букви, верхівки яких виступали за межі сторінки. Дуже хотілося спати, це все тривало надто довго. Едуард виводив букву за буквою з нелюдським зусиллям, а Альберт намагався зрозуміти хоч щось. Намагаючись вкласти всі наявні сили, він малював ще одну букву, іще одну. Але одним словом послання не напишеш, треба пояснити, про що йдеться. Це тривало довго, до божевілля, і виснажений Едуард здався. Але вже через годину він знову підвівся, узяв зошит, ніби нагальність штовхала його проти власної волі. Альберт скинув з себе дрімоту, полишив крісло і запалив сигарету. Треба прочуматися і продовжити гру у загадки. Літера за літерою, слово за словом...

І десь під четверту годину ранку Альберт мав відгадку:

– Значить, ти не хочеш повертатися в Париж? Але куди ж ти тоді поїдеш?

Ну що ж, продовжимо. Едуард почав злитися, він нервував, і літери на сторінках його зошита стали такими великими, що їх ще важче було розгадати.

– Заспокойся, – сказав Альберт, – не переживай, щось придумаємо.

Але він у цьому зовсім не був упевнений, бо все те виглядало страшенно складно. Він відкинувся на спинку. Ну от, на світанку перед відправкою він дізнався, що Едуард не хоче повертатися у Париж! Чи не так? Едуард написав у зошиті «так».

– Але ж це зрозуміло! – заспокоював його Альберт. – Спочатку не хочеться, щоб тебе бачили в такому стані. Усім нам якось не по собі,

так і є. От я, наприклад, навіть коли повернувся поранений з Сомми, також думав якийсь час, що Сесіль відвернеться від мене. Чесно, так і думав! Але батьки ж тебе люблять, вони не перестануть тебе любити, хоч тебе й потовкло добряче – не треба так нервуватися!

Але замість того щоб заспокоїти, його надокучливість ще більше роздратовала Едуарда. З горла його вирвався киплячий вулкан, і він почав так смикатись, що Альбертові довелося пригрозити, що він його прив'яже. Едуард трохи притих, хоч так само був схвильований і знервований. Він різко вихопив зошит із рук Альберта, як оту скатертину зі стола під час сварки, і знову зайнявся каліграфією. Альберт закупив ще одну сигарету і задумався над його реакцією.

Якщо Едуард не хоче, щоб близькі бачили його в такому стані, то, може, і в нього є кохана дівчина? Відмовлятися від цього – то вже занадто, Альберт цього не розумів і обережно висловив своє припущення.

Зосереджений над своїм аркушем, Едуард відкинув його гіпотезу, як нав'язливу муху. Ніякої дівчини.

Але ж у нього є сестра. Треба буде ще бозна-скільки часу витратити, щоб розпитатися про сестру. Ім'я прочитати неможливо. То й нехай – це ж не так уже й важливо.

Хоча справа і не в сестрі зрештою.

Власне, не такі вже й поважні причини в Едуарда, треба спробувати достукатися до здорового глузду.

– Я тебе розумію... – повернувся до свого Альберт. – От сам побачиш – з протезом все буде по-іншому...

Едуард знову нервує, весь його біль виходить на поверхню, він відкидає спробу порозумітися і починає ревити, як божевільний. Альберт стримується, поки може, він уже сам на межі власних сил, але потім здається і робить йому укол морфіну. Едуард починає дрімати, за останні дні він прийняв багато доз. Якщо витримає, то його організм насправду сталевий.

З самого ранку, поки він Едуарда збирав та годував (Альберт робив усе так, як його вчили: через маленьку трубку, вставлену в

трахею, та невеличку ліжку повільно наливав їжу так, щоб шлунок сприйняв її). Едуард знову нервував, йому хотілося встати, він не міг влєжати на місці. Альберт уже не знав, що й робити. Хлопець схопив зошит і, написавши кілька таких же незрозумілих, як уночі, літер, постукав олівцем по сторінці. Альбертові не вдавалося розібрати, що це – «Е» чи «Б»? І раптом вибухнув: з нього досить!

– Слухай, я більше не можу, малий! Не хочеш вертатись додому (хоч я не розумію, чому) – це твоя справа. Дуже шкода, але я тут нічим допомогти не можу!

Едуард схопив його за руку і стиснув з неймовірною силою.

– Ей, що ти робиш? Боляче! – заволав Альберт.

Едуардові нігті вп'ялися йому в шкіру щосили. Мить – і стискання слабшає, він хапає Альберта за плечі, міцно обіймає його, він уже ридає так жалібно, як колись мавпочки, яких Альберт бачив у цирку. (Вони їздили в костюмчиках моряків на велосипедах і скиглили так, що у всіх наворачталися на очі сльози.) Ця туга краяла серце. Те, що сталося з Едуардом, було таким фатальним... З протезом чи без – уже нічого не виправити.

Альберт говорив прості речі. Поплач, малий. А що іще лишалося робити? Тільки говорити банальні речі. Жаль Едуарда був безмежним, він роздирав душу.

– Ти не хочеш повертатися додому, як я бачу... – сказав Альберт.

Він відчував, як голова Едуарда здригалася в нього на плечі. Хлопець знову і знову безмовно показував, що не хоче, нізащо не хоче повертатися...

Притискаючи його до себе, Альберт думав, що протягом усієї війни Едуард, як і всі, мріяв лише про те, щоб вижити. А тепер, коли війна закінчилась і він вижив, то думає про те, як десь сховатися або зникнути. Якщо вже ті, кому вдалося вижити, мріють померти – то як же бути далі...

Справді, тепер Альберт його розуміє: в Едуарда забракне волі покінчити з собою. Уже не зможе. Якби йому вдалося викинутися з

вікна ще в перший день – все би вже скінчилося: біль і сльози, непевне майбутнє. Все би завершилося тут, у цьому дворі шпиталю.

Але цей шанс втрачено, він ніколи більше не наважиться; тепер він приречений жити.

І все це з провини Альберта. Все це – через нього. Все, від самого початку, геть усе. Він розуміє свою вину і сам починає плакати. Яке спустошення... Тепер у житті Едуарда є місце тільки для Альберта. Він для нього – єдина опора. Молодий хлопець віддав свою долю в його руки, бо сам не може ні нести її, ні позбутися.

Альбертові важко, він схвильований.

– Добре, – бурчить він, – я подивлюсь...

Він сказав це не подумавши, Едуард тут же підвів голову, ніби від удару струму. На його скаліченому обличчі без носа, щік, рота залишився лише божевільний погляд, що пронизував наскрізь.

Альберт відчув себе заскоченим.

– Я подивлюсь... – по-дурному повторив він. – Спробуємо якось викрутитись.

Едуард стиснув йому руку і заплющив очі. А потім повільно опустив голову на подушки. Трохи заспокоєний, але стражденний, він знов загарчав, від цього над трахеєю надулися великі криваві бульбашки.

«Спробуємо...»

«Зайве» слово є якимсь прокляттям у житті Альберта. Скільки разів через свій дурний розум вплутувався він у сумнівні ситуації! Це неважко порахувати: стільки, скільки разів йому забракло клепки спочатку добре подумати. Власне, Альбертова вдача й була причиною його щедрості, чарівних моментів. Але його передчасні обіцянки досі стосувалися якихось дрібниць. А от зараз від нього залежить людське життя...

Альберт погладив Едуардові руки, подивився на нього, спробував поколихати.

Це жахливо, але він не може пригадати обличчя того, кого він раніше називав Перікуром. Цього завжди усміхненого жартуна, що

постійно малював. А якраз перед атакою висоти 113 його було видно то в профіль, то зі спини. А от обличчя не було видно. Перікур тоді до нього саме повернувся на мить.

Але цього йому вже не згадати – цей спогад був поглинутий сьогоднішнім безнадійним видовищем, цією страхіливою кровоточивою дірою.

Його погляд притягував зошит, що лежав на простирадлі ліжка. Тепер він легко зрозумів слово, яке не міг досі розгадати.

«Батько»...

Це слово затягувало його у спогади. Для нього батько віддавна – це лише пожовклий портрет на буфеті. Але як тільки йому на думку спадав докір, що батько так рано помер, він розумів, що з живим батьком все було би ще складніше. Він би хотів знати, зрозуміти. Але вже пізно – він пообіцяв Едуардові, що «розбереться». Хоч сам до ладу не розумів, що хотів цим сказати. Поки товариш засинав, Альберт, дивлячись на нього, думав.

Отже, Едуард хотів зникнути. Але як можна десь зачaitись чи зникнути живому солдатові? Альберт не був лейтенантом, звідки йому знати? Він і гадки не мав, як із цим розібратися. Може, хлопцеві якось знайти нові документи?

Альберт був не надто кмітливий, але як колишній бухгалтер мислив логічно. Якщо Едуард хоче зникнути – треба йому знайти документи мертвого солдата. Себто просто поміняти їх.

І на це є лише одне рішення.

Служба персоналу. Кабінет капрала Гросжана.

Альберт навіть не уявляв, що йому буде за такий учинок. Ледве вдалося уникнути військового трибуналу, а він уже готовий (якщо тільки наважиться...) – підробити підписи, пожертвувати живим та воскресити мертвого!

Цього разу точно розстріляють. Без сумнівів.

Едуард, вимучений своїми болями, нарешті заснув. Альберт кинув погляд на настінний годинник, підвівся і відкрив дверця до шафи.

Він засунув руку в сумку Едуарда і вийняв звідти його військоове посвідчення.

Скоро обід. Через чотири хвилини, три, дві... Альберт прожогом кинувся вгору по коридору, тримаючись шпитальної стіни. Постукав у двері бюро і, не чекаючи відповіді, зайшов. Над столом, заваленим документами, годинник показував майже дванадцятю.

– Привіт, – кивнув Альберт капралові.

Він спробував жартувати. Але його стратегія не мала жодного шансу в порівнянні з порожнім шлунком капрала. Гросжан бурчить:

– Що тобі треба на цей раз? Уже обід!

– Подякувати...

Це його здивувало. Він уже готовий був підняти зад з крісла і закрити свій реєстр. Але «дякую» – це було щось дивне, він не чув цього від початку війни. Він навіть не знав, як реагувати.

– Еее, нема за що...

Альберт старався, як міг, і продовжив невинно:

– Ота твоя ідея з дублікатом... Направду дякую – мого друга нині по обіді відправляють...

Гросжан вийшов із зачудування, встав, витер руки об заплямовані чорнилом штани. Це добре, коли тобі дякують, але вже обід усе ж таки...

І тут Альберт пішов у наступ.

– Я шукаю двох своїх друзів...

– Ааа...

Гросжан почав одягати піджак.

– Не знаю, що з ними сталося... Тут кажуть, що вони зникли. А там мені сказали, що вони поранені, і їх перевезли...

– А я тут до чого?

Гросжан простує до дверей, пропускаючи поперед себе Альберта.

– Це ж може бути вказано в твоєму реєстрі... – скромно додає Альберт.

Гросжан широко відчиняє двері.

– Приходь по обіді – подивимося разом...

Альберт витріщає очі так, ніби йому щойно в голову прийшла цінна думка.

– А може, я сам пошукаю, поки ти будеш їсти?

– Е, ні, у мене інструкції – це заборонено!

Він підштовхує Альберта, зачиняє двері на ключ і йде. Альберт лишається ні з чим. Він каже: «дякую, до зустрічі» і рушає коридором. Чорт! Едуарда мають забрати через годину-другу! Альберт ламає собі голову: «Чорт, чорт, чорт, чорт!» – повторює він сам собі, його вбиває ця безвихідь.

Пройшовши трохи, він обертається. Гросжан усе ще в коридорі – він спостерігає, як Альберт віддаляється. Але той зайшов у двір, бо в нього виникла ідея. Заглянувши знову в коридор, він помічає Гросжана перед дверима його кабінету. Він чогось вичікує, але чого? Трохи подумавши, Альберт здогадується і робить ще одне коло. Тоді твердим кроком якомога швидше йде до дверей. Аж раптом з'являється якийсь військовий, він іде, не повернувши голови, і, на щастя, зникає. Його поява вводить Альберта в ступор – то ж лейтенант Прадель! Ледве прийшовши до тями, він чує, як з їдальні долинає шум, сміх, крики, голоси. Все начебто нормально. Альберт зупиняється біля дверей кабінету Гросжана, мацає рукою дверний одвірок, знаходить ключ, вставляє його в замок, робить поворот, відкриває і відразу ж закриває за собою двері. Він застиг спиною до дверей, як тоді, в тій ямі від снаряда. Десь тут реєстр. Ні, це скоріше тонни реєстраційних документів... Від підлоги аж до стелі...

У банку йому часто доводилося мати справу з такими архівами, з усілякими етикетками та написаними синім чорнилом інструкціями, що стиралися з часом. Отож йому знадобилося майже двадцять п'ять хвилин, щоб знайти потрібні списки. Він страшенно хвилювався, це було сильніше за нього, постійно позирав на двері, ждав, що вони от-от відчиняться. Він навіть не уявляв, що тоді скаже...

Вже було пів на першу, коли йому вдалося знайти три додаткові реєстраційні картки. На кожній надписи були схожі, хоч стосувалися

різних випадків. Дивно, як швидко стираються прізвища. Минає ще двадцять хвилин. І тут він (як це на нього схоже!) починає сумніватися. Так ніби його сумніви щось змінять... «Бери перший-ліпший», – каже він сам собі. Погляд постійно бігає між годинником та дверима, які ніби наповзають і вже займають мало не всю кімнату. А як же там Едуард? Лежить прив'язаний, сам-самісінький.

Майже за двадцять перша...

Перед ним – реєстраційні картки загиблих, родини яких ще не повідомлені. Список закінчується 30 жовтня.

Буліве Віктор. Народився 12 лютого 1891 року. Убитий 24 жовтня 1918-го.

Повідомлення про смерть має бути передане батькам у Діжон.

У цей момент його найбільше турбувало, як уникнути ускладнень. Альберт розумів, що його товариш тепер повністю під його опікою, і заради цього він здатен на все. Але ж все треба зробити як слід, продумано. Бо якщо Едуардові дати посвідчення мертвого солдата, значить, цей солдат числитиметься живим, його чекатимуть батьки. Вони будуть хвилюватися, розпитуватимуть, і їм зрештою вдасться все розкопати.

Альберт ухопився за голову. Що буде, коли їх звинуватять у підробці та використанні фальшивих документів? (А заразом і якихось смертних гріхів, про які вони і гадки не мають.)

Альберта вже почало лихоманити. Ще перед війною його часом трясло від страху, як ото тремтять від холоду. Він знову подивився на годинник – час минав швидко. А він і досі ламає руки над тими реєстрами, гортаючи сторінки!

Альфред Дюбуа. Народився 24 вересня 1890 року. Помер 25 жовтня 1918-го. Одружений, двоє дітей, родина живе в Сент-Пурсені.

Господи, що ж робити? Власне, він нічого Едуардові і не обіцяв, він просто сказав: «Я спробую». А це ще ніяк не зобов'язання, це просто слова. Це... Альберт думав над визначенням, а сам продовжував гортати сторінки.

Луї Еврар. Народився 13 червня 1892 року. Помер 30 жовтня 1918-го. Повідомлення про смерть має бути передане батькам у Тулузу.

Як це він так погано продумав свій план? Він просто, як божевільний, кинувся виконувати свої обіцянки з найкращими намірами... А воно он що виходить... Таки мама його мала рацію...

Констант Гужу. Народився 11 січня 1891 року. Помер 26 жовтня 1918-го. Одружений. Місце проживання – Морван.

Альберт підвів очі. Навіть годинник був проти нього – він пришвидшив свій хід. А як же інакше – вже давно час. Дві великі краплі поту впали на реєстр, він подивився, чи нема промокального паперу. Потім глянув на двері, перегорнув сторінку. А коли двері зараз відчиняться – що він скаже?

І раптом... є!

Ежен Ляріве́р. Народився 1 листопада 1893 року. Помер 30 жовтня 1918-го, напередодні свого дня народження. Еженів було майже двадцять п'ять. Повідомлення про смерть має бути передане соціальній службі.

Оце вже було справжньою знахідкою! Батьків – немає, повідомлення просто передадуть адміністрації, тобто – нікому.

Хутчіше! Десь щойно були тут коробки з військовими посвідченнями... Йому вистачило кількох хвилин, щоб відшукати свідоцтво Ляріве́ра, – все поки що складалося непогано. П'ять хвилин по першій. Гросжан – важкий черевань, він полюбляє їсти багато. Не треба квапитись, він точно з'явиться не раніше, ніж пів на другу. Ну що ж, тепер до роботи!

До посвідчення Ляріве́ра було прикріплено половину нагрудного жетона, інша половина залишилася на тілі. Або її прибили до хреста (це вже неважливо). З фото Ляріве́ра дивився звичайний хлопець з обличчям, яке точно ніхто не впізнає, якби йому вирвало нижню щелепу. Альберт сховав посвідчення в кишеню. Схопив два інших, що першими потрапили під руку, і теж поклав їх в іншу кишеню. Загубити одне посвідчення – це неприємність, а втратити кілька –

це вже повний завал. Але під час війни чого не буває. Треба змінити запис у реєстрі, ось чорнильниця, ручка. Треба вдихнути глибше, щоб перестати тремтіти...

Він написав «Едуард Перікур» (перевірів дату народження, дописав її, а також поставив відповідний реєстраційний номер) і далі дописав: «Убитий 2 листопада 1918 року». Потім поклав військове посвідчення Едуарда в коробку загиблих. (Згорі, разом з половинкою його нагрудного знака, де вказано його дані та реєстраційний номер.) Через тиждень-другий його родині повідомлять, що син (брат) помер смертю героя. Формуляри – не проблема. Залишається лише додати прізвище мертвого – просто і зручно. Навіть при погано організованих військових діях адміністрація рано чи пізно налагоджує свою роботу.

Чверть на другу.

Тепер – все піде швидше. Він уже бачив, як працює Гросжан, і знав, де знаходяться основні реєстри. Переконався, що в зошиті із поточними записами про виписку дубліката на трансфер Едуарда він зареєстрований останнім. Альберт бере з самого низу стосу чистий зошит. Ніхто ж не перевірятиме нумерацію. Поки помітять, що бракує одного направлення в зошиті, війна вже закінчиться (і навіть буде час розпочати наступну). Зараз він швиденько оформить дублікат направлення на трансфер Ежена Лярів'єра. Вже ставлячи печатку, він відчув, що його заливає потом.

Він швиденько повернув усе на свої місця, кинув останній погляд на кімнату, чи нічого підозрілого по собі не залишив, і прилип вухом до дверей. Жодного звуку, хіба що здалека. Він вийшов, замкнув двері, сховав у одвірку ключ і, торкаючись стіни, хутко пішов геть.

Щойно в ім'я Франції помер Едуард Перікур.

А воскреслий із мертвих Ежен Лярів'єр тепер довго житиме, щоб про це пам'ятати.

Едуард важко дихав, крутився на всі боки, і якби не був прив'язаний по руках і ногах, то перевертався би з одного краю

ліжка на інший. Альберт тримав його за плечі, за руки і в деталях усе розказав йому. «Тепер тебе звати Ежен – сподіваюсь, тобі сподобається, бо нічого іншого в продажу не було». Але це вже його проблеми. Альберт все ще думав, як же хлопець зможе сміятися, коли йому захочеться...

Ну, нарешті, за ним приїхали.

Альберт зразу зрозумів, що чорний задимлений фургон, що припаркувався в дворі, – це те, чого він чекав. Навіть не прив'язавши Едуарда, він кинувся до дверей. Біг коридором, перестрибував через сходинок, щоб гукнути медбрата, який з документом у руці вже шукав, до кого би звернутися.

– Це щодо трансферу? – спитав Альберт.

Хлопець кивнув, Альберт зітхнув з полегшенням. До них приєднався і водій. Вони піднялися догори, несучи ноші, краї яких були обгорнуті тканиною довкола дерев'яних ручок. Альберт провів їх коридором до палати.

– Попереджаю – там не пахне парфумами...

Опецькуватий санітар лише знизав плечима – вони звикли.

– Таки й справді... – сказав він, відчинивши двері.

Авжеж, навіть Альберт, коли повертався, то ледве стримував нудоту від гнилого запаху.

Вони розклали ноші на підлозі. Товстий, той, що командував, поклав документ на узголів'я ліжка. Еге, тут не перетягнеш так просто. Один схопив хворого за ноги, другий – за голову, і почали рахувати – «один, два, три»...

«Один» – приготувалися.

«Два» – підняли Едуарда.

«Три» – у той момент, як санітари піднімали хворого, щоб покласти його на ноші, Альберт схопив дублікат із ліжка й підсунув такий же, але вже на ім'я Ежена Лярів'єра.

– У вас є морфін, щоб йому вколоти?

– Є все, що треба, не переживай, – сказав водій.

– Тримай, – додав Альберт, – це його військове посвідчення. Даю тобі його окремо, бачиш, це на той випадок, якби у нього пропали речі, розумієш?

– Не хвилюйся, – повторив другий, ховаючи документ.

Вони спустилися по сходах, перейшли у двір. Голова Едуарда похитувалася туди й сюди, він перебував у забутті. Альберт піднявся за ними у машину і схилився на ним.

– Ну що ж, Ежене, успіху. Все буде добре, от побачиш...

Альбертові хотілося плакати. За спиною санітар гукнув:

– Нам треба їхати, малий!

– Так-так... – погодився Альберт.

Він востаннє схопив Едуарда за руки. (Цей момент він запам'ятає назавжди, і ці вологі очі, які дивилися на нього.)

Альберт поцілував його в чоло.

– Бувай. До зустрічі, так?

Він вийшов з фургона і ще до того, як дверцята закрилися, крикнув навздогін:

– Я приїду тебе навідати!

Альберт пошукав свій носовичок і підвів голову. На третьому поверсі у відчиненому вікні за ними пильно спостерігав лейтенант Прадель, тоді спокійно вийняв свій портсигар.

Між тим машина вже рушила з місця.

Покидаючи шпиталь, вона сховалася в чорній хмарі диму, який ще надовго залишався в повітрі, неначе на подвір'ї якогось заводу. Альберт знову повернувся до палати. Прадель уже зник. І вікно на третьому поверсі було зачинене.

Раптовий порив вітру розніс дим. Подвір'я спорожніло. Альберт також відчув себе спустошеним. Він глибоко вдихнув, помацав по кишенях у пошуках носовичка.

– Чорт... – вилаявся він.

Він же забув покласти в торбу Едуарда його зошит із рисунками...

У наступні дні в Альбертовій голові виникла нова думка, що тепер не давала йому спокою. Якби він помер, то чи хотів би, щоб Сесіль отримала офіційний (чи якийсь там формальний лист), написаний сухою мовою, що повідомив би її про його смерть і про те, що все скінчилось? Про маму мова не йде. Яким би не був отой лист, вона омила би його зливою сліз, перед тим як почепити у вітальні на стіну. Питання про те, потрібно чи ні повідомляти сім'ю, непокоїло його відтоді, як він знайшов на дні своєї сумки вкрадене військоve посвідчення, коли шукав нове для Едуарда.

Воно було на ім'я Луї Еврара (рік народження 13 червня 1892 року).

Альберт не пам'ятав, коли помер цей солдат, швидше за все, в останні дні війни, але ж коли? Він пам'ятав, що батьки, яким треба про це повідомити, живуть у Тулузі (люди звідти мали би говорити з акцентом). Через кілька тижнів чи місяців, коли по ньому щезне й слід, за відсутності офіційного листа його визнають безвісти зниклим. І з Луї Евраром буде покінчено. (Так ніби він ніколи й не існував.) А коли помруть його батьки, хто тоді згадає про Луї Еврара? Всі ці загиблі і зниклі – їхня кількість і так уже була величезною, Альберт тепер додав до них ще одного. Його батьки так і плакатимуть у невідомість...

Тепер візьмемо з одного боку Ежена Лярів'єра, а з іншого – Луї Еврара. Поставимо Едуарда Перікура між ними. Дайте це все для роздумів такому солдатові, як Альберт Майяр, і зрозумієте його стан безмежної туги...

Про сім'ю Едуарда Перікура він не знав майже нічого. Правда, у документах вказана адреса фешенебельного кварталу. Але якщо ваш син помер (з фешенебельного він кварталу чи ні), це ж нічого не міняє. Іноді родина спочатку отримує лист від бойового товариша (бо адміністрація зазвичай дуже квапиться, посилаючи хлопця на війну, але зовсім не спішить повідомити про його смерть...).

Альберт має добре продумати цей лист, щоб підібрати потрібні слова. Але думка про те, що це брехня, не полишала його...

Повідомити людям, які переживатимуть смерть свого сина, коли він насправді живий? Що ж робити? З одного боку – брехня, з іншого – гризоти сумління. Така от безвихідь кого завгодно зведе з розуму...

Нарешті, перегортаючи сторінки зошита, він таки наважився. Цей зошит постійно лежав біля його ліжка, і він часто розглядав його. Ці малюнки стали вже ніби частиною його життя. Але цей зошит йому не належав. Треба повернути його. Якомога акуратніше він вирвав останні сторінки (вони були заповнені тоді, коли зошит допомагав їм спілкуватися).

Він розумів, що все одно не зможе описати все до ладу. Але таки взявся писати...

Шановні панове батьки!

Мене звати Альберт Майяр, я – друг Вашого сина Едуарда, і мені дуже прикро писати Вам про те, що він трагічно загинув у бою 2 листопада цього року. Вас ще повідомлять про це офіційно. Але мені хотілося сказати передовсім, що він помер як герой, захищаючи від ворога свою батьківщину...

Едуард залишив мені зошит зі своїми малюнками на випадок, якщо з ним щось трапиться, я Вам його передаю.

Ви можете бути спокійні: він спочиває на невеличкому кладовищі поряд зі своїми товаришами. Запевняю Вас, що йому було надано всі належні почесні, і йому добре там, де він зараз перебуває.

Я бихотів...

7

Ежене, дорогий мій товаришу...

(Невідомо, чи ще працює цензура, може, і досі відкривають листи, читають, наглядають. Отож, сумніваючись, Альберт застерігся і назвав його новим іменем. До якого, зрештою, він, Едуард, уже звик.) Такий поворот подій навіть цікавий. У Едуарда не було бажання розмірковувати про ці речі, але спогади приходили самі собою.

Він знав колись двох Еженів. Першого – з молодшої школи, той був худючий, з ластовинням, його майже не було чути. Але цікавішим був інший Ежен. З тим Еженом вони зустрілися на курсах малювання, куди Едуард ходив потай від своїх батьків. Разом вони проводили багато часу. Адже Едуард усе робив тайкома. Але, на щастя, у нього була Мадлен – його старша сестра. Вона завжди все залагоджувала (принаймні те, що можна було залагодити). Ежен і Едуард разом вступали в Академію мистецтв, вже будучи дуже здруженими. Ежен не був надто обдарованим, його не прийняли. Потім вони втратили зв'язок, а у 1916 році Едуард дізнався про його смерть.

Ежене, дорогий мій товаришу!

Повір мені, що новини від тебе дуже мене тішать. Але за чотири місяці ти не надіслав жодного слова, жодної фрази – лише малюнки... Може, це тому, що ти не любиш писати – я можу це зрозуміти. Але...

Малювати було легше, бо слова не знаходились. Це стосувалося лише його, він би взагалі нічого не писав, якби не той хлопець, Альберт. Він такий заповзятий, зробив усе, що міг. Едуард ні в чому його не звинувачує. Може... хіба що зовсім трохи. Звичайно, це рятуючи життя того хлопця, він став таким, яким нині є. Він зробив

це з власної волі, але... як би це сказати... Йому важко було висловити те, що він відчував: це – несправедливо... З одного боку – ніхто не винен, а з іншого – винним був увесь світ.

Але треба речі називати своїми іменами. Якби того солдата Майяра не засипало живцем, він, Едуард, повернувся би додому цілим і неушкодженим. Коли він думав про це, то йому було важко стриматися... Зрештою, в цьому закладі багато сліз – це місце скорботи.

Коли біль, туга та смуток на хвилюку стихали, на це місце приходили безперервні спогади. Тоді натомість Альберта Майяра поставав лейтенант Прадель. Едуард нічого не знав про виклик до генерала, про Альбертове уникнення присуду постати перед воєнною радою... Ця послідовність уже виникла десь перед його відїздом, та й то він не дуже розумів, що відбувається, через вплив ліків, – він сприймав усе уривками, як у тумані. А от профіль лейтенанта Праделя, який стояв у розпал битви, дивлячись на свої ноги, або віддалявся, саме коли на нього звалювалася злива землі, – це Едуард пам'ятав добре. Він не розумів причин, але точно знав: Прадель має якийсь стосунок до того, що сталося.

Будь-хто на його місці вже хвилювався б. Але зараз він відчув себе знесиленим, як тоді, на полі бою, коли почував безсилля, шукаючи товариша. Оті думки були, як пласкі віддалені рисунки, що не стосувалися його і не викликали у нього ні злості, ні надії.

В Едуарда була страшна депресія.

...я хочу сказати, що мені не завжди зрозуміло, як ти живеш. Я навіть не знаю, чи ти вдосталь їси, чи лікарі хоч трохи розмовляють із тобою, і (як я дуже сподіваюсь) вже йде мова про трансплантацію? Про це мені розказували колись, і ми з тобою вже також про це говорили...

Трансплантація... Про це взагалі мова не йде. Альберт і не уявляє собі, про що питає. Його знання про це цілком теоретичні. Ці останні

тижні у шпиталі були витрачені на боротьбу з інфекцією, щоб «поремонтувати» Едуарда. Це було слівце хірурга – професора Модре. Він був головним лікарем госпіталю Роллена, що на вулиці Трюден. Щирий, рудий дядько з колосальною енергією. Він оперував Едуарда вже шість разів.

– Можна сказати, ми з вами дуже близькі!

І щоразу він розповідав про все в деталях: про покази до операції, про обмеження, про все, що могло дати уявлення про стратегію його дій. Це був не просто військовий хірург – це була людина з непохитною вірою (і це попри сотні проведених ампутацій, проведених в ургентних умовах вдень чи вночі, інколи навіть в окопах).

Уже незабаром Едуардові дозволили подивитися в дзеркало. Звичайно, як на погляд медсестер та лікарів, які витягли скаліченого, обличчя якого було суцільною кровоточивою ранною, де можна було розрізнити лише язичок, вхід у трахею, ряд дивом збережених верхніх зубів, – для всіх цих людей Едуард виглядав набагато краще. Вони говорили завжди оптимістичні речі, але їхнє задоволення змїталося безконечною безнадією, яка вселяється в чоловіка, коли він уперше бачить те, в що перетворився.

От звідки й пішла мова про майбутнє. Зараз основне – це моральний стан постраждалого. Задовго до того, як дати Едуардові дзеркало, Модре починав свою улюблену балачку:

– Скажіть собі одну річ, юначе: те, як ви виглядаєте сьогодні, не матиме нічого спільного з тим, яким ви будете завтра.

Він робив наголос на слові «нічого», себто абсолютно «нічого».

Він витрачав дуже багато енергії, порівняно з тим, яке враження справляв своїми словами на Едуарда. Звичайно, війна була неймовірно жорстокою. Але якщо подивитися з іншого боку, то вона й посприяла великим зрушенням у щелепно-лицевій хірургії!

Навіть колосальні зрушення.

Він показував Едуардові зубні протези, гіпсові голівки зі сталевими стрижнями, всілякі інші пристосування неначе з часів

середньовіччя (які насправді були найновішим досягненням в ортопедичній практиці). А насправді – приманка, бо тактик Модре почав таке собі обробляння Едуарда, щоб привести його до конкретики хірургічних маніпуляцій.

– Методика трансплантації за Дюфурменталем! Вам знімають частину шкіри на потилиці, щоб зробити її пересадку на обличчя...

Модре жваво демонстрував йому знімки деяких прооперованих. (Хіба не чудо: дайте такому військовому лікарю когось із розтовченою на війні головою, і він вам зробить з нього абсолютно презентабельного чоловіка.)

Але відповідь похмурого Едуарда була одна.

«Ні», – написав він великими буквами у своєму зошиті для спілкування.

Тоді Модре запропонував протези всупереч упертому спротиву Едуарда. Зроблені з легкого металу – вулканіту та алюмінію. У нього було все для того, щоб поставити йому нову щелепу. А замість щік...

Едуард не чекав продовження, схопив зошит і знову написав: «Ні».

– Що – ні?... – спитав хірург. – Чого ж ти хочеш?

«Нічого не хочу. Я хочу лишитись таким, як є».

Модре приплющив очі розуміюче: в перші місяці дуже часто зустрічається така реакція. Відмовляння будь-що робити. Це все – наслідки посттравматичної депресії. Це мине з часом. Навіть з таким обличчям рано чи пізно він стане розсудливим, бо це – життя.

Але і через чотири місяці і тисячі наполягань, тоді, коли всі погоджувалися віддатися в руки хірургів, щоб якомога зменшити наслідки поранень, солдат Лярів'єр продовжував опиратися: він таким і залишиться.

Говорив він це з упевненим, впертим та скляним поглядом.

Було вирішено показати його психіатрам.

З твоїх малюнків я, здається, зрозумів основне. Палата, в якій ти живеш тепер, виглядає більшою і просторішою за попередню, адже так? На подвір'ї видно дерева. Звичайно,

сподіватися на те, що тобі там добре – неможливо, але я й сам не знаю, що зміг би для тебе зробити звідти, де зараз я є. Відчуваю себе страшенно безпорадним.

Дякую за ескізи до портрета сестри Марі-Камілли.

Досі ти мені надсилав її начерки тільки зі спини чи в профіль. Тепер розумію, чому ти хотів її зберегти тільки для себе, халамиднику: це тому, що вона досить гарненька! Навіть зізнаюся: якби в мене не було Сесіль...

Але жодної «сестри» в цьому закладі не було – були просто доброзичливі та співчутливі жінки. Треба було щось розказувати Альбертові, який писав йому двічі на тиждень. Перші малюнки Едуарда були дуже невдалими – його рука ще тремтіла, і він погано бачив. А ще операція за операцією, йому постійно боліло. В тому накиданому профілі Альберт чомусь побачив «молоденьку сестричку»? Нехай буде й сестра, подумав собі Едуард, яка різниця? Він назвав її Марі-Камілла. Він уже склав собі певне уявлення про Альберта з його листів і тому надав цій вигаданій дівчині образ, який мав би йому подобатися.

Хоч вони і були вже пов'язані спільною історією, в якій кожен зіграв свою роль, проте обоє знали один про одного мало. А їхні стосунки були ускладненими через туманне уявлення про солідарність, бажання помсти, віддаленістю та братерством. Едуард мав свої жалі щодо Альберта. Але посвідчення, яке той йому дістав, допомогло йому не повертатися додому. Він не мав жодного уявлення, що з ним буде тепер, коли він більше не Едуард Перікур. Але байдуже – лиш би не вертатися до того життя, яке на нього чекало вдома (та ще в такому стані і з таким батьком).

До речі, про Сесіль – вона написала мені листа. Вона також думає, що ця війна затягнулася. Ми домовились, що все буде добре, коли я повернуся, але з її листа я зрозумів, що вона вже від всього цього втомилася. На початку вона навідувалась до

моєї мамі частіше, ніж тепер. Я не можу дорікати їй, я ж розказував тобі про свою маму – це справжня порохова бочка.

Величезне тобі спасибі за кінську голову. Я тобі довго набридав із цим. Вона й справді дуже вдало вийшла, така виразна з тими виряченими очима та зубами. Знаю, що це звучить по-дурному, але я чомусь запитую себе: як цю тварину звали? (Так ніби мені хочеться дати їй кличку.)

Скільки він намалював тих кінських голів для Альберта! І завжди йому здавалось – не те. То трохи завузька, то не тим боком, ні, знову не так, от якби очі трохи... Іншого разу Едуард би вже давно все те послав. Але він відчував, як важливо для товариша віднайти і зберегти голову тої шкапи, яка, можливо, врятувала йому життя. За цим проханням ховалася інша причина – глибока і тяжка, і стосувалася вона вже Едуарда. Але він сам не міг собі описати її словами. Він узявся за роботу, накидав десятки ескізів за невмілими підказками, які давав той у своїх листах, перемішуючи їх подяками та вибаченнями. Він уже був готовий відмовитися, але раптом згадав голову коня з ескізів Да Вінчі (здається, виконану червоною охрою для кінної скульптури, яка послугувала йому моделлю). Отримавши її, Альберт аж підскочив від радості.

Прочитавши ці слова, Едуард нарешті зрозумів, про що йшлося.

От тепер, коли він намалював кінську голову своєму товаришеві, він поклав олівець і вирішив, що більше ніколи його не торкнеться.

Він більше не малюватиме.

Час тут тягнеться безкінечно. Уяви, що перемир'я було оголошене минулого листопада, і вже лютий, а ми ще не демобілізовані. Тижнями ми нічого не робимо... Нам говорять багато всього, але звідки знатимеш, де правда, а де – ні? Тут – як на фронті, чутки розходяться швидше, ніж новини. Виглядає так, що парижани скоро будуть їздити на екскурсії з «Ле Петі Журнал» на поля битв під Реймсом. А ми тут продовжуємо

скніти в щораз гірших умовах. Клянуся тобі, інколи здається, що там, під кулями, було краще (ну принаймні ми, солдати, вигравали битви). Гріх тобі жалітися на свої маленькі турботи, мій бідолашний Ежене. Ти, напевне, думаєш, що я не уявляю, який я щасливий? І мені гріх жалітися. Ти маєш рацію: всі ми трохи егоїсти.

Мій лист не тримається купи, бо я ніколи не вмів висловити найсуттєвіше, навіть у школі. Тому я інколи думаю: а може, взятися за малювання?...

Едуард написав у зошиті записку лікарю Модре, що жодної пластичної операції він не потребує, якою би вона не була. І що хоче повернутися до цивільного життя якомога скоріше.

– З таким от обличчям?

Це доводило лікаря до шалу. Він тримав записку Едуарда у правій руці, а лівою стискав його плече і підставляв дзеркало.

Едуард довго роздивлявся вологе місиво, в якому він ледь упізнавав спотворені риси свого обличчя. Подекуди шкіра утворювала великі білі складки. А посередині – діра, трохи зменшена завдяки натягуванню тканин (вона, можливо, менше, ніж колись, була схожа на кратер, але і далі залишалась такою ж червоною). Хтось би подумав, що то цирковий клоун примудрився заковтнути повністю свої щоки та нижню щелепу, а от повернути їх на місце не здатен.

«Так, – підтвердив своє рішення Едуард, – з таким обличчям».

Суцільне стовписько. Тисячі солдат ходять туди-сюди, ночують, прибувають, щоб приєднатися до цього невимовного хаосу. Центр демобілізації переповнений до краю, людей звільняють і звільняють по кілька сотень. Але ніхто достеменно не знає, як це треба робити, видають і відмінюють накази, організація постійно змінюється. Невдоволені, украй виснажені солдати ловлять кожну інформацію, і все перетворюється на загрозливу хвилю відчаю. Офіцери проходять через юрмисько швидким кроком, нервово відмахуючись від запитань: «Я знаю не більше, ніж ви. Що ви хочете, щоб я вам сказав?» У цей момент лунає свисток, усі повертають голови на звук. Хвиля невдоволення перекочується туди, де репетує якийсь солдат, чути лише: «Документи? От чорт, які ще документи?», тоді додає: «А, оце військове посвідчення?» Кожен рефлекторно мацає свою нагрудну чи задню кишеню, кидаючи запитальний погляд на сусіда: «Ми тут уже четверту годину, чорти б їх узяли!», «Перестань скиглити, я тут уже третій день!» А там хтось запитує: «Де, ти кажеш, дають взуття?» – «Але залишилися лише великі розміри». – «То що робити?» Хтось уже шаленіє. То – звичайний рядовий, а говорить із капітаном, як зі своїм підлеглим. Він аж кипить і повторює: «Га? То що мені робити?» Офіцер поринає в папери, позначає прізвища. Знервований рядовий розвертається, лаючись: «покидьки!» та ще додає кілька крутих слів. Капітан продовжує своє, ніби нічого й не чув. Почервонів, руки у нього аж трусяться, але людей так багато, що навіть такі сутички губляться в натовпі, як піна на пиві. Он уже двоє інших штовхають один одного і сваряться. «Це – мій жетон, кажу тобі!» – репетує один. «Ще чого, іди до дідька!» – то інший. Але тут же відступає, він спробував поцупити і спробує ще. Крадіжки трапляються постійно, щодня. Треба було б відкрити таке собі бюро скарг, чи що. От саме про це зараз говорять чоловіки в черзі за супом. Чути повсякчас: «Чому кава гаряча, а суп – холодний?» – «Він

щойно зварений, ще теплий...» Решту часу, коли вони не стоять у черзі, то намагаються про щось дізнатися. «Той поїзд на Макон в графіку таки є», – каже один. «Ну, так, у графіку він є, але тут-бо його ж нема, що тобі ще сказати?»

Учора, нарешті, поїхав поїзд на Париж. Сорок сім вагонів для перевезення тисячі п'ятисот людей. Туди напхали, як сардин, понад дві тисячі, але і то вже удача. Хтось побив вікна, прийшли офіцери, завели мову про «збитки». Люди мусили вийти, а потяг простояв ще цілу годину (крім тих десяти, на які він уже спізнювався). Нарешті потяг зрушив з місця, кричали всі і звідусіль: і ті, хто поїхав, і ті, котрі залишилися. А коли на вузькому видноколі розтанули хмари диму, всі повернулися до своїх гуртів і знову взялися шукати когось, хто хоч щось би знав (о Господи, то що – немає нікого, хто б цим усім керував?). Є, але чим командувати? Ніхто нічого не розуміє. Чекають усі. Частина солдатів сплять прямо на землі, на своїх плащах (в окопах і то місця було більше). Звичайно, це важко порівняти, тут принаймні нема пацюків, але є воші, бо їх носиш на собі. «Навіть родині не напишеш, коли вдома чекати», – нарікає старий солдат зі зморшкуватим лицем та згаслим поглядом, в його жалю відчувається фаталізм. Всі сподіваються, що прибуде додатковий потяг. Він таки прибув, але замість того, щоб забрати триста двадцять солдат, як цього чекали, він привіз ще дві сотні, яких невідомо, куди дівати.

Капелан зробив спробу пройти через ряди солдат, що лежали на землі. Але хтось його штовхнув, кава з чашки в його руці вилилась, а якийсь хлоп'яга йому підморгнув: «Бачу, не дуже люб'язний з вами Господь!» – він явно кепкував. Капелан зціпив зуби і спробував десь примоститись на лаві (обіцяли ще доставити тих лав, але коли це буде – ніхто не знав). А поки що треба було захоплювати ті, що є. Капелан таки знайшов собі місцину, бо сіли щільніше. Якби то був офіцер, його б відшили, а от священика...

Зі своїм відчуттям тривоги Альберт почувався зле в натовпі. Він був затиснутий звідусіль двадцять чотири години на добу. Неможливо було просто десь присісти, щоб тебе ніхто не зачіпав. А

цей вічний гамір, ці безперервні крики страшенно мучили, гули в його голові, від чого він аж підскакував і повсякчас вовтузився. Інколи (так, ніби закривалися втулки) шум довкола нього раптом стихав, але натомість чулося приглушене відлуння, ніби вибухи снарядів з-під землі.

Це відбувалося з ним все частіше – відтоді, коли він побачив там, у холі, капітана Праделя. У своїй улюбленій позі, розставивши ноги, він стояв, заклавши руки за спину, і спостерігав за цим галасливим збіговиськом з усією строгістю людини, яку украй нервує отака безпорадність інших. Думаючи про нього, Альберт піднімав очі та тривожно дивився на юрбу солдат довкола себе. Йому не хотілося розказувати про Праделя Едуардові, бо в нього складалося враження, що той – всюдисущий, як злий дух, який постійно витає десь поряд.

Ти правий, що всі ми трохи егоїсти. Мій лист не тримається купи...

– Альберте!

Бо в наших головах, у нас усіх, такий іноді туман...

– Альберте, чуєш? Чорти б тебе забрали!

Знервований капрал схопив його за плече, шарпонував щосили, показуючи на дошку оголошень. Альберт швиденько, на ходу зібрав свої розкидані речі, притиснув до себе документи і прожогом кинувся через натовп солдат, що, як гусаки, стояли, переминаючись з ноги на ногу.

– Ти не надто схожий на того, що на фото...

Жандармові було на вигляд всі сорок (кругле черевце, такий собі товстун, можна здогадуватися, як він міг жерти ці останні чотири роки). Такий собі служака з почуттям обов'язку і підозри. Але почуття обов'язку – це штука сезонна. Наприклад, від часу проголошення

перемир'я на цім наполягають повсякчас. А такі, як Альберт, були легкою поживою, хоч і войовничою. На його обличчі читалося бажання швидше повернутися та виспатися.

– Альберт Майяр... – повторив жандарм, прискіпливо вдивляючись у військове посвідчення.

Ще трохи, і він почне роздивлятися його на світло. Звичайно, він сумнівається, дивлячись на Альберта і вдоволено констатуючи: «Несхожий на фото». Але ж фото чотирирічної давності, вицвіле, пошарпане... Альберт подумав: як на такий час, потерта фотографія теж годиться. Але жандарм був іншої думки. Зараз довкола стільки шахраїв, злодіїв та брехунів. Він нахилив голову, дивлячись по черзі то на Альберта, то на документ.

– Це фото зроблене раніше... – додав нерішуче Альберт.

Для чиновника лице солдата здається підозрілим, але його «раніше» розвіює сумніви. Та й для всіх «раніше» викликає однакові почуття. Але все ж таки...

– Ну, що ж, – почав він знову, – отже, «Альберт Майяр». А от у мене вже є два Майяри.

– І обоє «Альберти Майяри»?

– Ні, але обидва «А. Майяри», «А» може бути й Альбертом.

Жандарм був дуже гордий з того, що цей дедуктивний висновок підкреслив його кмітливість.

– Так, – каже Альберт, – але може бути і Альфредом також. Або Андре. Чи Альсідес.

Жандарм подивився на нього і примружив очі, як товстий кіт.

– А чому не Альберт?

Звичайно, для цієї гіпотези Альберт спростування не мав.

– А де він, той другий Майяр? – спитав він.

– Та в тім-то й річ – він позавчора поїхав.

– І ви його відпустили, не дізнавшись імені?

Жандарм примружив очі (як важко пояснювати елементарні речі!).

– Ім'я в нього було. Це тепер немає, бо всі анкети передано в Париж. На тих, хто вже поїхав, у мене лишився лише такий от

список, – він показав пальцем на колонку з прізвищами, – ось, тут вказано «А. Майяр».

– То як бути? Я що – залишуся стовбичити тут сам?

– Якби все залежало тільки від мене – я б тебе відпустив. Але мені голову відірвуть, розумієш... Якщо я зареєструю зайвого чоловіка, знаєш, що зі мною буде? А уявляєш, скільки ходить тут усяких! Та й ви постійно губите свої документи! А якщо додати ще всіх, хто загубив свою виплатну книжку, щоб двічі отримати компенсацію...

– І це справді так серйозно? – спитав Альберт.

Жандарм насупив брови, ніби щойно збагнув, що перед ним підозрілий вивідувач.

– Фото було зроблене ще до того, як я був поранений при Соммі, – пояснив Альберт, щоб розрядити ситуацію. – Можливо, тому й фото таке...

Жандарм, гордий зі своєї проникливості, прискіпливо роздивлявся то його самого, то фотографію. І нарешті проказав загадково: «Можливо». Але відчувалося, що це ще не кінець. Позаду вервечка солдат почала втрачати терпіння. Гули спочатку тихенько, а потім усе обуреніше і наполегливіше...

– Якись проблеми?

Почувши цей голос, Альберт скам'янів. У ньому відчувалося стільки ядучості, ніби це були випари смертельної отрути. В полі зору з'явився спочатку ремінь. Альберт відчув, як починає тремтіти.

– Річ у тім... – почав жандарм, простягаючи військове посвідчення.

Альберт нарешті підвів голову і зустрівся з холодним і нищівним поглядом капітана д'Олнея-Праделя, що був, немов лезо ножа. Такий, як завжди... Ретельно прилизане каштанове волосся, мундир з голочки, стояв хизуючись.

Прадель узяв посвідчення, не спускаючи погляду з Альберта.

– У мене тут два «А. Майяра», – пояснював жандарм. – Я от сумніваюся щодо фотографії...

Прадель навіть не глянув на документ. Альберт опустил очі додолу. Це було сильніше за нього – він не витримував цього погляду. Ще п'ять хвилин, і з його носа скотиться краплина поту.

– Цього я знаю... – зверхньо кинув Прадель. – Я чудово його знаю.

– Тоді все гаразд, – козирнув жандарм.

– Це точно Альберт Майяр...

У Праделя була манера говорити дуже повільно, так ніби він у кожен звук додавав особливої ваги.

– ...Жодного сумніву.

Поява капітана усіх враз стишила. Солдати замовкли, ніби вражені затемненням. Було у цьому Праделі щось таке, що сковувало, ніби якийсь іще один Жавер. (У пеклі охоронці, певно, мають такий погляд.)

Я сумнівався, чи говорити тобі про це, але все ж наважуся. Я маю новини про О. П. Він став капітаном! Ну, що ж, на війні вигідніше отаким негідникам, аніж солдатам. І він тут керує відправкою в демобілізаційному центрі. На мене зустріч так подіяла... Ти уявити собі не можеш, що мені сниться відтоді, як я знову його побачив...

– Ми ж знайомі, рядовий Альберте Майяре?

Альберт наважився підняти очі.

– Так, пане лейт... пане капітане. Ми знайомі...

Жандарм більше не сказав нічого, він втупився у свої папери з печатками та списками. Атмосфера довкола почала зловісно вібрувати.

– Я навіть знаю про ваш героїзм, рядовий Альберте Майяре, – процідив Прадель із зневажливою міною.

Він роздивлявся його від голови до п'ят. Він явно тягнув час. Альбертові здавалося, що земля тікає у нього з-під ніг, ніби він стояв на сипких пісках, і якось мимохідь, в паніці, він випалив:

– Це все – наслідки війни.

Довкола запала німа тиша. Прадель підвів голову подивовано.

– Кожен... виказує свою справжню натуру, – важко закінчив Альберт.

Губи Праделя склалися в іронічну гримасу. (Інколи його вуста перетворювалися на тонку смужку, яка при потребі якось механічно розтягувалася.) Альберт збагнув, що його завжди напружувало: капітан Прадель ніколи не кліпав. Від цього його погляд здавався пронизливо-різким і пильним. «Ця скотина ніколи не плаче», – подумав він, ковтнувши клубок у горлі, й опустил очі.

Інколи мені сниться, що я вбиваю його, пронизую штиком. Або ми це робимо удвох – ти і я. І тоді він проходить дев'ять кіл пекла. Або я постаю перед трибуналом, мене от-от розстріляють (я би мав відважно відмовитися одягти на очі пов'язку). Але я навпаки погоджуюся, бо стріляти має Прадель. Він підходить до мене – самовпевнено, пильно дивлячись... Прокинувшись, я до нестями хочу убити його... Але коли на думку приходить ім'я цього покидька, то я відразу згадую тебе, мій бідний друже. Я не мав би тобі цього нагадувати, я знаю...

Жандарм потер потилицю.

– Ну, що ж... якщо ви його знаєте, пане капітане...

Обурливий галас наростав – спочатку нерішуче, а потім усе сильніше.

Альберт нарешті підвів очі. Прадель зник, а жандарм уже схилювся над своїми списками.

З самого ранку всі довкола вже знетямилися в постійному галасі. Центр демобілізації був переповнений криками та лементом. Але раптом під кінець дня зневіра привела це величезне стовписько до завершення. Кабінки закрили, офіцери розійшлися до вечері, а їх виснажені помічники, сидючи на своїх стільцях, за звичкою дмухали

на свою ледве теплу каву. Столи адміністрації опустіли – до наступного дня.

Поїзди, які мали прибути, так і не приїхали.

І сьогодні вже точно не приїдуть.

Можливо, завтра.

А ми тільки те й робимо, що чекаємо – від самого кінця війни. Тут майже так само, як в окопах. Є ворог, якого не видно, але який нависає над нами усією своєю вагою. Ми залежимо від нього. Ворог, війна, адміністрація, армія – це все між собою схоже, ніхто нічого не розуміє, і ніхто не може цьому зарадити.

Вже скоро ніч. Ті, що вже підкріпились, починають дрімати або запалюють сигарети. Змучені за увесь день тим, що лементували, як чорти, мучилися ні за цапову душу, вони відчули себе раптом терплячими і щиросердими. Тепер, коли все заспокоїлося, кожен готовий поділитися з товаришем рядниною чи навіть хлібом, якщо той залишився. Всі роззуваються і в сутінках здаються постарілими; втома від цих виснажливих місяців та постійної непевності дається знаки – покінчити з цією війною неможливо. Дехто грає в карти, хтось пробує грати в кулі (занадто малі, щоб їх ганяти), чути сміх та жарти. Але на серці в усіх було тяжко.

...ось як закінчується війна, мій бідний Ежене. Уяви величезний барак, де сплять виснажені люди, яких навіть не постаралися додому нормально відправити. Ніхто доброго слова не скаже, не те щоб потиснути руку. В газетах нам обіцяли тріумфальні діїства, натомість нас запихають в бараки, відкриті всім вітрам. «Щире визнання від вдячної Франції» (я читав це в «Ле Матен», клянусь тобі, слово в слово) перетворилося на виснажливу тяганину. Нам видають 52 франки відшкодування, правда, видають ще одяг, суп та каву...

– Вдома, коли я повернусь, – каже хтось, укотре запалюючи цигарку, – влаштують чудове свято...

Ніхто не відповів, хоча всі сумнівалися.

– Ти звідки? – запитує сусід.

– З Сент-Вігер-де-Суланже.

– А...

Це ні про що не говорило, але звучало гарно.

На сьогодні, мабуть, досить. Думаю про тебе повсякчас, любий друже, і дуже хочу тебе побачити. Це перше, що я зроблю, коли повернуся до Парижа. Але після того, як побачуся з Сесіль (зрозумій мене правильно). Одужуй, пиши мені хоч трохи, якщо можеш, або присилай малюнки – це також добре (я їх усі бережу). Адже хто знає, коли ти станеш відомим художником, я буду казати: це мій друг (може, на цьому розбагатію?).

Міцно тисну твою руку.

Твій Альберт.

Провівши довгу ніч в очікуванні, зранку всі потягувалися. Помічники офіцерів розвішували оголошення, гупаючи молотками по стінах. Всі поспішали. Поїзди мали прибути у п'ятницю, тобто через два дні. Поїзди на Париж! Кожен шукав своє ім'я та знайомі імена. Альберт застряг у натовпі, йому товкли ребра, наступали на ноги. Нарешті йому вдалося розчистити собі прохід. Він провів пальцем по одному, по другому списку, перейшов до наступного, як той краб. Ну от, нарешті, і Альберт Майяр – на нічний потяг у п'ятницю, о 22-й годині...

Щоб проштампувати свій проїзний квиток, дійти до вокзалу разом з усіма, треба вийти десь за годину. Хотів було написати Сесіль, але швидко відмовився від цієї думки – ні до чого. Досить уже поганих новин.

Як і решта інших солдат, він відчував полегшення (навіть якщо хтось і прибрехав чи взагалі подавав неперевірену інформацію, від неї однаково ставало легше).

Альбертові захотілося скористатися перервою, і він попросив якогось хлопця, що писав листа, наглянути за речами. Вночі дощило, а може, погода ще й налагодиться. Кожен робив свій прогноз, дивлячись на хмари.

А зранку, навіть якщо було багато причин для занепокоєння, кожен відчував, як усе-таки добре лишитися живим... Уздовж перегоронок, які встановили, щоб окреслити межі табору, як і в попередні дні, вже рядами стояли солдати і перемовлялися про те, про се з місцевими селянами, які прийшли подивитися, як усе відбувається. Дітлахи намагалися торкнутися зброї. Оті відвідувачі – невідомо, як і коли приїхали, але люди є люди. Дивно було говорити з мирними жителями отак от, через перегородку. В Альберта ще залишався тютюн – єдине, з чим він не розлучався. Добре, що багато потомлених солдатів все ще лежали на своїх плащах, не наважуючись встати. Тому отримати кухоль кави було легше, ніж удень. Підійшовши до перегородки, він довго стояв і кутив, присьорбуючи каву. А над головою швидко пролітали білі хмари. Він попрямував до виходу, мимохідь перемовляючись з іншими солдатами. Він уникав якихось розпитувань, хотів спокійно дочекатися, коли його покличуть. Уже не було бажання кудись бігти, все одно – рано чи пізно – його відправлять додому. Сесіль у своєму останньому листі дала йому номер телефону, щоб він міг залишити повідомлення про день свого повернення. Відтоді цей номер обпікав йому пальці. Він хотів тут же набрати його, поговорити з Сесіль, розказати їй, як він мріяв повернутися, щоб бути нарешті разом (і ще про багато інших речей). Але це був просто номер, де можна було залишити повідомлення (у пана Молеона, який тримав господарський магазин на розі вулиці Амандьє). Окрім того, ще треба було знайти якийсь телефон, щоб додзвонитися. Швидше вже додому повернешся...

Біля огорожі зібралася юрба людей. Альберт затилюався черговою сигаретою. Сюди приходили місцеві, щоб поговорити з солдатами. Сумовиті жінки шукали свого сина чи чоловіка, тримаючи фото у витягнутій руці (подумати тільки – це як шукати голку в копиці сіна). Батьки, якщо такі були, трималися позаду. Жінки жадібно випитували, продовжуючи свої зусилля, бо прокидалися кожного ранку з останньою крихтою надії. Чоловіки ж давно зневірилися. Солдати відповідали непевно, хитали головами, бо всі фото були схожими.

Чиясь рука опустилася на його плече. Альберт обернувся і відразу відчув, як до горла підбирається нудота, а серце починає вискакувати з грудей.

– О, рядовий Майяр! Я вас шукав.

Прадель узяв його під руку і потягнув кудись.

– За мною!

Альберт більше не був у його підпорядкуванні, але, як заведений, пішов за ним, притискаючи торбу до себе.

Вони йшли вздовж огорожі.

Дівчина була середнього зросту. Років десь двадцять сім чи двадцять вісім, не красуня, подумав Альберт, але приємна. Шубка у неї, мабуть, з горностая (але Альберт не був упевнений). Якось Сесіль показувала йому такі шуби у вітринах розкішних магазинів, і йому було дуже прикро, що він не міг дозволити собі ходити по крамницях, щоб купити їй таку. Молода жінка тримала муфту, на ній був модний капелюшок. Видно було, що в неї є можливість виглядати просто і водночас елегантно. Відкрите обличчя, великі темні очі, у кутиках – пучки дрібненьких зморшок. Темні вії та маленький ротик. Не надто гарна, але відчувалось – добре доглянута. Окрім того, видно було, що жінка з характером.

Вона була схвильована. Тримаючи в руках, обтягнутих рукавичками, аркуш паперу, вона розгорнула і простягнула Альберту.

Щоб хоч мить отямитись, він узяв його і зробив вигляд, що читає. Але в цьому не було потреби – він чудово знав, про що там мова. Офіційне повідомлення. Його погляд вихопив кілька слів: «помер за батьківщину», «через поранення, отримані на полі бою...», «похований поблизу...».

– Панна цікавиться одним з ваших товаришів, загиблим у бою, – холодно проказав капітан.

Дівчина простягнула йому ще один лист, який він мало не вронив, але швидко підхопив (а у неї вихопилося схвильоване «ох»).

То був його почерк.

Шановні...

Мене звати Альберт Майяр, я – друг Вашого сина Едуарда, і мені дуже прикро писати Вам про те, що він трагічно загинув...

Він повернув дівчині листа. Вона подала йому свою холодну, ніжну, але міцну руку.

– Мене звати Мадлен Перікур. Я – сестра Едуарда...

Альберт чемно нахилив голову. (Вони з Едуардом були схожі. Очима.)

Ніхто не знав, що казати далі.

– Мені дуже шкода... – сказав Альберт.

– Власне, панна, – втрутився Прадель, – приїхала до мене за рекомендацією генерала Морійо... – Він повернувся до неї. – Це, здається, близький друг вашого батька?

Мадлен кивнула на знак згоди. Але не зводила пильного погляду з Альберта, у якого нагадування про Морійо викликало спазми в животі. Його хвилювало, як це все закінчиться (інстинктивно він стиснув м'язи і зосередився на своєму сечовому міхурі). Прадель, Морійо... От петля і затягнеться зараз...

– Річ у тім, – продовжував Прадель, – що панна Перікур хотіла би навідати могилу свого бідолашного брата. Але вона не знає, де він похований...

Капітан д'Олней-Прадель важко поклав свою руку на плече рядового Майяра, щоб той подивився на нього. Це виглядало як цілком дружній жест. Для Мадлен капітан Прадель мав би здатися таким людяним (отой покидьок, що свердлив зараз Альберта прямим і загрозливим поглядом!). Альберт у думці поєднав прізвища Морійо і Перікура, а потім додав ще й «близький друг»... Нескладно було здогадатися, що капітан уже намагає зв'язки, і допомога панни йому принесе більше вигоди, ніж оприлюднення правди, яку він і так чудово знав. Йому вигідно було тримати Альберта у пастці (вигадка про смерть Едуарда Перікура), і досить було подивитися на нього, щоб зрозуміти, що його кулак міцно стиснутий, поки йому це вигідно.

Панна Перікур не просто дивилася на Альберта – вона вивчала його з такою безмежною надією, аж зморщила брови, ніби хотіла допомогти йому заговорити. А він мовчки кивав головою.

– Це далеко звідси? – питала вона.

Який гарний голос... Але Альберт мовчав.

– Чуєте? Панна, – знову втрутився капітан Прадель, – питає вас: чи далеко той цвинтар, де похований її брат, Едуард?

Мадлен кинула на офіцера нетерплячий погляд. Він що, той ваш солдат, недоумок? Не розуміє, про що його питають? Вона аж зім'яла аркуш. А її погляд у сум'ятті переходив з капітана на Альберта.

– Досить далеко... – вичавив з себе Альберт.

Мадлен зітхнула з полегшенням. «Досить далеко» означає, що не надто далеко, або принаймні «я пам'ятаю, де це». Чи, може, ще хтось знає. Можна було здогадатися, що вона довго шукала, поки їх знайшла. Вона не могла дозволити собі посміхнутися, звичайно, ситуація була невідповідна, але вона принаймні трохи заспокоїлась.

– Можете мені пояснити, як туди добратися?

– Це... – почав Альберт, – це... як би вам сказати... Якщо звідси, з села, орієнтиром можуть бути...

– Значить, ви могли би нас туди допровадити?

– Зараз? – схвильовано спитав Альберт.

– Та ні! Не зараз!

Ця відповідь вирвалась у Мадлен Перікур. Вона зразу ж пожалкувала про це, прикусила губу, сподіваючись на підтримку Праделя.

Виникла дивна ситуація: всі розуміли, про що йдеться.

Одне маленьке слово, сказане занадто швидко, все пояснило. Це все міняло.

Як завше, Прадель був найкмітливішим:

– Панна Перікур хоче відвідати могилу свого брата, розумієте...

Він робив наголос на кожному складі, ніби той мав окремий смисл.

Відвідати. Ну що ж. А чому не зараз? Чого чекати?

Було зрозуміло: для того, щоб зробити те, що вона хоче, треба чимало часу і повної секретності.

Останніми місяцями родини вимагали дозволу на перепоховання солдатів, загиблих на фронті: «Віддайте нам тіла наших дітей».

Але що вдієш? Це стосувалося всіх. Вся північ і весь схід країни був всіяний могилами, викопаними нашвидкуруч (бо мертві не можуть чекати, трупи швидко гниють, а крім того, ще й пацюки). Від самого проголошення перемир'я родичі забили на сполох (але уряд наставляв на забороні). Коли Альберт задумувався над цим, йому здавалося таке логічним. Якщо держава дозволить приватну ексгумацію тіл загиблих, за кілька днів сотні тисяч родичів, озброєних лопатами та заступами, переріють півкраїни. Уявіть собі, що для цього треба було б перевезти тисячі напіврозкладених тіл, чекати цілими днями з трунами на вокзалах, вантажити їх на поїзди, які тільки від Парижа до Орлеана зараз тиждень ідуть. Це неможливо. Тому від самого початку це було заборонено. Але от родичам сприйняти це було важко. Війна ж бо закінчилася, то як це зрозуміти? І вони наполягали. Зі свого боку, держава не давала собі ради навіть із демобілізацією солдат, а що вже казати про організацію ексгумації та транспортування двохсот, трьохсот чи

навіть чотирьохсот тисяч трупів (а може, й більше, бо лік уже давно втрачений...).

Це вже головоломка.

Тоді люди знаходили відраду в тузі. Батьки їздили по країні, щоб схилитися над могилами, насипаними у чистому полі, і не мали сил покинути їх.

Так чинили найбільш законослухняні.

Бо були ще й інші – бунтівливі, вимогливі, вперті, які не хотіли здаватися перед байдужим урядовим чиновництвом. Ці чинили по-своєму. Так, як вчинила родина Едуарда. Панна Перікур приїхала не відвідати могилу свого брата.

Вона приїхала *по нього*.

Вона приїхала, щоб викопати його останки і забрати додому.

Такі історії повторювалися скрізь. Був налагоджений цілий процес – спеціальні копачі на вантажівках, з лопатами, заступами, що мали і міцні нерви.

Вночі знаходили місце і швидко робили свою справу.

– А коли панна може поїхати, – знову почав капітан Прадель, – відвідати могилу свого брата, рядовий Майяре?

– Завтра, якщо хочете... – приречено сказав Альберт.

– Гаразд, – відповіла дівчина, – завтра цілком підходить. Я буду з машиною. Скільки часу треба туди їхати, як ви гадаєте?

– Важко сказати... Годину... дві... А може, й більше... Вам коли підійде? – спитав Альберт.

Панна замислилася. Капітан Прадель не йшов на допомогу, тому вона рішуче підсумувала:

– Я приїду за вами десь перед шостою вечора. Що скажете?

А що казати... Увечері, проти ночі?

– Ви хочете поїхати туди... вночі?

Це вже було сильніше за нього. Він уже не міг стриматися, хоча це було нетактовно.

Він одразу ж пожалкував, бо Мадлен опустила очі. Хоча її зовсім не знітило запитання, вона прикидала. Молода, але, видно,

практична. А оскільки вона була ще й багатою (це відразу було помітно: дороге хутро, модний капелюшок, гарні зубки), вона чітко оцінювала ситуацію і прораховувала, скільки їй коштуватиме супровід цього солдата.

Альберта знудило від самого себе: як таке можна подумати, що він візьме гроші *за таке...* Тому вона ще не встигла й рота відкрити, як він сказав:

– Добре, до завтра.

Розвернувся і пішов у напрямку табору.

Повір, мені дуже шкода, що мушу знову до цього повертатися... Чи ти впевнений у своєму рішенні? Інколи воно приймається під впливом злості, зневіри чи жалю. Іноді навіть буває так, що ми не можемо впоратися зі своїми емоціями – зрозумій мене. Я не знаю поки що, як саме, але ми це подолаємо... Якщо докласти зусиль в одному напрямку, обов'язково можна все змінити. Я не хочу тиснути на тебе, але прошу – подумай про своїх батьків. Я впевнений, що вони радо приймуть тебе таким, як ти є. Вони любитимуть тебе, як і раніше (якщо не більше). Твій батько напевне мужній і відданий родині (уяви собі, як він буде радий дізнатися, що ти живий!). Я не хочу вмовляти тебе. Роби, як знаєш. Але я думаю, що таке рішення треба приймати, добре зваживши. Ти намалював мені свою сестру Мадлен – така гарна дівчина... Подумай тільки, як боляче їй було дізнатися про твою смерть і яким чудом було бидля неї довідатися...

Оця писанина нічого не давала. Ніхто не міг сказати, коли приходять листи, на відповідь можна було чекати і два тижні, і чотири. Жереб уже кинуто. Альберт писав це лише для себе. Він не жалкував, що допоміг Едуарду замінити документи. Але він не був готовий іти до кінця (адже він навіть не уявляв, які можуть бути наслідки). В таких терзаннях він ліг на землю, закутавшись у свій плащ.

Майже всю ніч він крутився, переживаючи і хвилюючись.

Йому снилося, як викопують тіло, а Мадлен Перікур відразу здогадується, що це не її брат. Труп або задовгий, або замалий, то в нього лице геть не схоже, то належало дуже старому солдату. Або навіть вони викопували солдата... з кінською головою. Дівчина тоді хапала його за руку і кричала: «Що ви зробили з моїм братом?», а її очі так гнівно яскріли, що освічували лице Альберта, як факел. А

говорила вона чомусь голосом генерала Морійо. «І справді! – гримів той над вухом. – Що ви зробили з її братом, рядовий Майяре?»

Від такого кошмару він і прокинувся на світанку.

Майже всі в таборі ще спали, лиш Альберт перебирав думки в своїй голові. З кожною хвилиною вони ставали все темнішими, все загрозливішими від задушливого повітря великого барака, важкого дихання солдатів та дощу, який періщив по дахівці. Досі він ні про що не жалів. Але чим далі, тим усе ставало заплутанішим. Обличчя дівчини із зім'ятим, повним брехні листом у тендітних ручках постійно згадувалося йому. Чи по-людськи він вчинив? Чи можливо ще все переінакшити? Причин грати цю гру було стільки ж, скільки й відмовитися. Бо, зрештою, не піде ж він зараз викопувати якісь трупи, щоб приховати гріх, який вчинив по своїй доброті? (Чи по своїй слабкості – це те ж саме.) Але якщо не піде викопувати труп, то треба все визнати і бути приреченим. Він не знав, що йому може за це бути, але точно знав, що справа серйозна і вона набирала небачених масштабів.

Коли нарешті розвиднілося, він так нічого й не вирішив, переносючи «на потім» розв'язок своєї дилеми.

Від копняка по ребрах він прокинувся заскочений і відразу підхопився. Весь зал уже наповнився криками і суєтою. Альберт роззирнувся, не розуміючи, що відбувається, аж раптом побачив, як звідкись на нього насувається і зупиняється над головою суворе загрозливе обличчя капітана Праделя.

Офіцер довго й прискіпливо дивився на нього, гидливо зітхнув і вліпив йому ляпаса. Альберт інстинктивно закрився руками. Прадель посміхнувся іронічно, це нічого доброго не обіцяло.

– Ну то як, рядовий Майяре, маємо прикрі новини? Ваш друг Едуард Перікур, здається, помер? А знаєте, який це удар для мене? Коли ж то я його бачив востаннє...

Він насупив брови, ніби поглинутий своїми спогадами.

– Ага, ну справді, це ж було у шпиталі, коли його саме привезли. І тоді він був ледве живий. Обличчям геть не був схожий на себе колишнього... Здається, його добре поколошало. Мабуть, хотів ухопити зубами снаряд – це було нерозумно з його боку, гай-гай... Слід було спитати мене... Але сказати, що він помер, я навряд чи зміг би, рядовий Майяре. Без сумніву, він таки помер – ви ж написали особистого листа родині, щоб повідомити про смерть найвишуканішим способом, – ну просто в античному стилі...

Коли він вимовляв його прізвище – Майяр, то робив це принизливим зневажливим тоном, воно звучало, як «собаче лайно» чи щось подібне.

Він почав говорити тихо, майже пошепки, але вже скаженів і ледве стримував гнів:

– Я не маю уявлення, що сталося з рядовим Перікуром, та й знати не хочу. Але генерал Морійо доручив мені допомогти його родині. Тому я мушу знати...

Ця фраза вже ніби містила запитання. Досі Альберт не мав права говорити (але так виглядало, що Прадель не збирався здаватися).

– Отже, рядовий Майяре, у вас два виходи. Або ви кажете правду і маєте купу проблем. Поясню. Якщо скажете правду, вважайте, ви вляпались: за вкрадене посвідчення (не уявляю, як у вас це вийшло) вам світить в'язниця, як мінімум, на п'ятнадцять років – я вам це гарантую. З іншого боку, ви ж плануєте «ініціювати розслідування випадку на 113-й висоті», так? Одне слово, що для вас, що для мене перший варіант є найгіршим. Лишається другий: у нас вимагають останки загиблого солдата, ми їм його видамо – на тому й квит. Отже, я вас слухаю.

Альберт ще навіть не встиг розчовпати сказане.

– Не знаю... – тільки й зміг вичавити він.

У подібній ситуації матінка йому говорила: «Ну от, це так схоже на тебе, Альберте! Коли треба прийняти рішення, показати себе мужчиною – він відступає: “Не знаю... Треба подумати... Можливо...

Я спитаю...” Давай, Альберте, наважуйся! Якщо ти і далі думаєш, що життя...” і т. д. і т. п.

Капітан Прадель у цьому був чимось схожий на пані Майяр. Але наступав він швидше.

– Я вам скажу, що ви зараз зробите. Ви піднімете свій зад і вже ввечері передасте панні Перікур гарний труп, підписаний «Едуард Перікур», чуєте мене? День роботи – і ви собі спокійно поїдете додому. Але добре подумайте, бо якщо вибираєте камеру – я до ваших послуг...

Альберт розпитав товаришів, і йому вказали на кілька цвинтарів на околиці. Він перевірів ті, що знав. Найбільший був у місцевості П'єреваль, за шість кілометрів звідси. Там вибору буде найбільше. Альберт вирушив туди пішки.

Кладовище було обгороджене деревами та всіяне могилами. Спочатку їх пробували копати поруч, рядами, але потім війна завалила кладовище такою кількістю тіл, що їх ховали де-небудь, в довільному порядку, де ще залишалося вільне місце. Могили були розташовані у різних напрямках, на деяких були хрести, на деяких – не було, або вони похилилися. Тут ось ім'я є. А там ножем на дерев'яній дошці вирізано просто слово «солдат». Були десятки таких, із написом «солдат». А на деяких могилах замість хреста було увіткнуто догори дном пляшку з аркушиком паперу всередині, а на ньому вказано ім'я солдата (це на потім, може, комусь треба буде дізнатися, хто похований там).

Через свої вічні терзання Альберт міг би годинами блукати між невідомими могилами кладовища П'єреваль, перш ніж вибрати одну з них. Але він зрештою визначився. «Ну, що ж, подивимось, – сказав він сам собі, – час іде, а ще дорога назад, у центр демобілізації, – треба щось вирішувати». Він повернув голову і вибрав одну могилу, на хресті якої не було нічого вказано, і сказав собі: «Оця».

Він вийняв дошку з огорожі, знайшов камінь, прибив половинку військового жетона Едуарда Перікура, позначив місце, і як фотограф

у день весілля, відійшов на кілька кроків, щоб подивитися на загальну картину.

Потім він повертався в каятті, в докорах сумління, бо навіть заради доброї справи йому важко було брехати. Він подумав про цю дівчину, про Едуарда і про цього невідомого солдата, якого випадок змусив стати Едуардом, і якого вже ніхто ніколи не знайде, бо тепер цей досі не впізнаний солдат зник назавжди.

У міру того як він віддалявся від кладовища і підходив до центру демобілізації, можливі ризики спадали йому на думку, змінюючись іншими, як ото кості доміно, які завалюються одна за одною від падіння найпершої. «Все йде як слід поки що, – міркував Альберт, – мова ж іде просто про відвідування могили. Сестрі треба могилу свого брата, от я їй могилу і покажу. Її брата чи не її – яка різниця? Хай підкаже їй серце. Але після того треба буде копати, і справа стає складнішою. Коли почнуть шукати там, усередині, невідомо ще, що там знайдуть. Неідентифікований ще пройде, мертвий солдат – то й мертвий. А раптом, коли його викопують, щось знайдуть? Якусь особисту річ? Щось таке, що допоможе його впізнати? Або навіть тіло буде завеликим чи надто малим?»

Але вибір було зроблено, він уже сказав собі «оця». Значить, справу вирішено. Добре чи погано, але віднедавна Альберт більше не розраховував на талан.

Він повернувся до центру виснаженим. Щоб потрапити на потяг до Парижа (навіть мови не може бути про те, щоб на нього спізнитися, якщо він, звичайно, приїде...), йому треба повернутися найпізніше о дев'ятій. У таборі вирував неспокій, сотні чоловіків бігали, як мурахи, речі були давно зібрані. Вони кричали, співали, репетували, ляскали один одного по плечах. Офіцери непокоїлися, думаючи про те, що буде, коли обіцяний потяг не приїде (бо таке траплялося часто).

Альберт вийшов з казарми. З порога він розглядав небо. Хоч би ніч видалася досить темною.

Прадель мав чудовий вигляд. Справжній орел. Новісінька випрасувана форма, начищене взуття, бракувало лише відполірованих медалей. Він наближався швидким кроком. Альберт не зрушив з місця.

«Ну що, ви прийшли, друже?»

Минула шоста година. За фургоном пригальмував лімузин, почувся приглушений шум мотора, було видно, як з вихлопної труби тягнеться шлейф диму. (Альберт міг би рік прожити за гроші, які віддали за одну шину до цієї машини. Він відчував себе бідним і самотнім.)

Вантажівка наблизилась. Капітан кинувся до машини, дверцята захлопнулися різко. Дівчина не виглянула.

Зарослий і смердючий від поту водій сидів за кермом новенького фургона Berliet CBA за тридцять тисяч франків. Він добре розумівся на своїй справі. Відразу було видно, що він до всього звиклий і на все має свою думку. Через шибку вікна він позирнув на Альберта з голови до п'ят, потім відкрив дверцята, вискочив з машини і відвів його трохи вбік, міцно ухопивши за руку.

– Якщо ти погоджуєшся, ти – в долі, розумієш?

Альберт ствердно кивнув. Він повернувся до лімузина, з вихлопної труби якого слабко диміло. О Боже, після всіх цих років знегод і поневірянь вигляд цього лімузина надто дратував...

– Скажи мені... – пошепки спитав водій, – скільки ти з них береш?

Альберт розумів, що з таким типом говорити про безкорисливість абсурдно. І він швидко мовив:

– Триста франків.

– От дурень!

Але в цьому виразі відчувалося й задоволення водія, так ніби він вчасно і вдало виплутався з делікатної ситуації (у глибині душі він отримував задоволення як від того, що вигравав сам, так і від того, що програвали інші). Він ткнув пальцем у напрямку лімузина.

– Ти що, не розумієш? Вона носить дорогу шубу, вони гроші лопатою гребуть! Ти б міг легко просити чотири сотні. А може, й п'ять.

Відчувалося, що він уже готовий обмовитися, про що домовлявся сам. Але обережність його стримувала, і водій відпустив його руку.

– Гаразд, давай не будемо затримуватись.

Альберт повернувся до машини (дівчина так і не вийшла хоча б привітатись, подякувати абощо. Зрозуміло: він був лише найнятим, підлеглим).

Він сів, і машина рушила. Лімузин також поїхав на відстані (ми їх не знаємо, а вони – нас, на випадок, якби раптом їх зупинили жандарми і почали ставити питання).

Вже настала темінь.

Жовте світло фар висвітлювало вулицю, але в кабіні не було видно навіть власних ніг. Альберт виставив руку перед собою до панелі приладів і оглядав пейзаж перед собою. Він керував: «направо» або «сюди», але сам боявся заплутатися. І що ближче вони наближалися до цвинтаря, тим моторошніше ставало. Він вирішив: якщо щось піде не так – він втече через ліс. Водій за ним не побіжить, отож він втече, повернеться до Парижа, де скористається іншим транспортом.

Капітан Прадель зі своїм зростом міг би й догнати. Вже була не одна нагода подивитися на його скажену фізичну підготовку. То що ж робити? Йому вже хотілося до вітру, і він ледве стримувався.

Вантажівка піднялася на останній пагорб.

Кладовище починалося якраз біля дороги. Водієві вдалося припаркуватися на спуску. Коли треба буде рушати, йому навіть не доведеться торкатися коробки передач – можна буде просто відпустити гальма, щоб машина поїхала.

Коли двигун замовк, настала така тиша, ніби все накрили ковдрою. Капітан тут же опинився біля дверцят. А водій пішов чатувати на вході до кладовища. У цей час вони будуть копати, виймати труну, переставляти і завантажувати її у фургон, і на тому справу буде завершено.

Лімузин панни Перікур у темряві був схожий на дику пантеру, що причаїлася в тіні і готується до стрибка. Відкрилися дверцята, і з'явилася дівчина. Така маленька... Альбертові вона тепер здавалася

ще молодшою, ніж напередодні. Капітан жестом хотів її зупинити, але не встиг навіть промовити жодного слова, бо вона рішуче підійшла. Її присутність справді була дивною в цьому місці і в цей час, отож чоловіки аж примовкли. Швидким кивком вона дала знак, що можна починати.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

КАРТА
СВІТУ

П'ЄР ЛЕМЕТР

ДО ПОБАЧЕННЯ
ТАМ, НАГОРІ

CF FOLIO

